

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta

Bakalářská práce

2008/2009

Petr Michal

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav politologie

Bakalářská práce
Petr Michal

Demokratizace Mozambiku v 90. letech

Democratic Transition of Mozambique in 1990s

Praha 2008/2009

Vedoucí práce: PhDr. Radek Buben

Autor by tímto chtěl poděkovat vedoucímu práce, který poskytl řadu odborných připomínek, a knihovně Ústavu mezinárodních vztahů za neocenitelnou odbornou literaturu související s tématem práce.

„Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracoval samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.“

V Praze, dne 28.8.2009

podpis

Anotace

Práce se zabývá problematikou přechodu k demokracii v Mozambiku, jedné z nejchudších zemí světa. Cílem je ukázat, že kvalitní přechod k demokracii nemusí badatel hledat pouze v jižní Evropě nebo Jižní Americe, ale také v Africe. Práce se věnuje vzniku samostatného Mozambiku, nedemokratickému režimu, přechodu k demokracii a konsolidaci politického systému.

This essay deals with transition to democracy in Mozambique, one of the poorest countries in the world. The main objective is to show, that well managed transition is not just a question of Southern Europe or South America and can be found also in Africa. The essay deals with postindependence Mozambique, non-democratic regime, transition to democracy and consolidation of democratic system.

Klíčová slova:

Mozambik (1975 –),
Frelimo,
Renamo,
Subsaharská Afrika,
nedemokratické režimy,
přechod k demokracii,

OBSAH

Úvod.....	1
I. Teoretické vymezení.....	2
1. Demokracie.....	2
1.1. Definice demokracie.....	2
1.2. Specifika regionu.....	4
1.3. Volba institucí.....	6
1.3.1. Volební systém.....	6
1.3.2. Prezidentský vs. parlamentní systém.....	8
2. Nedemokratický režim.....	9
2.1. Typologie nedemokratických režimů.....	10
2.2. Typologie afrických nedemokratických režimů.....	12
3. Přechod.....	15
II. Případová studie: Mozambik.....	18
4. Socioekonomická charakteristika koloniálního Mozambiku.....	18
5. Vzestup a vláda Frelimo (1962 – 1983).....	20
5.1. Národněosvobozené hnutí (1962 – 1974).....	20
5.2. Karafiátová revoluce a otázka dekolonizace.....	22
5.3. Vláda Frelimo (1975 – 1983).....	24
6. Renamo a občanská válka.....	29
7. Transformace.....	33
7.1. Konec starého režimu (1983 – 1989).....	33
7.2. Mírová jednání a naplňování dohod.....	36
8. Demokratizace.....	40
8.1. Zakládající volby (1994).....	40
8.2. Volby 1999.....	44
8.3. Volby 2004.....	45
Závěr.....	47
Zdroje.....	50
Přílohy	

SEZNAM ZKRATEK

- ANC** – African National Congress (Africký národní kongres)
- CAIL** – Complexo Agro-Industrial do Limpopo (Zemědělsko-industriální komplex Limpopo)
- CIO** – Central Intelligence Organisation (Ústřední rozvědná organizace – rhodeská tajná policie)
- CNE** – Comissão Nacional de Eleições (Národní volební komise)
- Coremo** – Comité Revolucionário de Moçambique
- CSC** – Comissão de Supervisão e Controle (Kontrolní komise)
- DGS** – Direcção Geral de Segurança (Generální ředitelství bezpečnosti – portugalská tajná policie za vlády Marcella Caetana)
- Frelimo** – Frente de Libertação de Moçambique (Fronta za osvobození Mozambiku)
- GPA** – General Peace Agreement (Všeobecná mírová dohoda)
- JAR** – Jihoafrická republika
- MANU** – Mozambican African National Union (Mozambická africká národní unie)
- MFA** – Movimento das Forças Armadas (Hnutí ozbrojených sil)
- MMF** – Mezinárodní měnový fond
- MPLA** – Movimento Popular de Libertação de Angola (Hnutí za osvobození Angoly)
- OJM** – Organizace mozambické mládeže
- OMM** – Organizace mozambických žen
- ONUMOZ** – United Nations Operation in Mozambique (Akce OSN v Mozambiku)
- OSN** – Organizace spojených národů
- OSZM** – Organizace dětí mozambické revoluce
- PCP** – Partido Comunista Português (Komunistická strana Portugalska)
- PIDE** – Polícia Internacional e de Defesa do Estado (Mezinárodní policie obrany státu – portugalská tajná policie za vlády Salazara)
- Remo** – Resistência Moçambicana (Mozambický odpor)
- Renamo** – Resistência Nacional Moçambicana (Mozambický národní odpor)
- Renamo-UE** – Resistência Nacional Moçambicana-União Eleitoral (Renamo-Volební svaz)
- RVHP** – Rada vzájemné hospodářské pomoci
- UD** – União Democrática (Demokratická unie)
- UDENAMO** – União Democrática Nacional de Moçambique (Národní demokratická unie Mozambiku)
- UNAMI** – União Africana de Moçambique Independente (Africká unie za nezávislost Mozambiku)

Úvod

Mozambik patří ke světově nejchudším zemím světa, a tak se jeho bohatá historie sahající ke starým africkým královstvím nesla dlouhou dobu v duchu nedemokratické vlády. Moderní doba se Mozambiku podepsala několikerou změnou politického zřízení podle převládajícího mezinárodního prostředí – od evropského kolonialismu k hrdému a samostatnému autoritářskému státu. Zatím posledním krok, který Mozambik učinil před 15 lety, jej nasměroval vstříc západoevropskému stylu demokracie. Avšak ze strukturálního hlediska většinou nemají chudé země dostatek příznivých faktorů, které by dokázaly podpořit stabilitu takového kroku. I navzdory jim můžeme na příkladu Mozambiku vidět, že i v takovýchto zemích je možné vidět upevňování demokratických principů a praktik. Otázka však zní, zda se nejedná o pouhou demokratickou fasádu. Je možné definovat politický systém v Mozambiku za demokratický, splňuje tuto kategorii i z hlediska politologického – tedy z hlediska funkčnosti systému?

Cílem této práce je postihnout vývoj moderního Mozambiku se zvláštním zaměřením na důležitou etapu konce 80. let, která pomohla ukončit socialistický experiment a předznamenala konec nedemokratického zřízení. Práce je členěna do dvou větších částí – první se snaží vyjmenovat všechny teoretické problémy, které je nutné v takovémto případě vzít v úvahu, druhá část se věnuje samotnému Mozambiku. V závěru práce autor shrnuje a hodnotí vývoj Mozambiku za pomoci teoretických konceptů představených v první části.

I. Teoretické vymezení

Pokud je záměrem zahrnout v této práci celé období trvání nezávislého Mozambiku, ocitáme se před zásadním problémem – naším cílem je tak postihnout zásadní změnu, přechod od nedemokratického zřízení k demokratickému, které vyžaduje rychlou adaptaci politologických přístupů podle měnící se situace. V první části práce je tak nezbytné si ujasnit přístupy, které se nám nabízejí.

1. Demokracie

Zásadní otázkou při popisu přechodu od nedemokratického režimu k demokracii, je vyjasnění si samotného pojmu demokracie. Přestože je řada zemí označovaných za demokratické, je potřeba uznat, že se v nich kvalita demokracie výrazně liší, a tak demokracie v Albánii bude rozhodně jiná než ve Spojených státech. Samotná demokracie je spíše ideálním stavem, ke kterému se jednotlivé země a společnosti snaží přiblížit.

1.1. Definice demokracie

Teorií, které vykládají tento termín, je mnoho avšak pro naše potřeby se jeví jako nejvhodnější definice *polyarchie* od Roberta A. Dahla, která předpokládá: (1) smysluplnou a extenzivní soutěž mezi jednotlivci a organizovanými skupinami o všechny pozice vládní moci skrze pravidelné, svobodné a rovné volby, které vylučují použití síly; (2) vysoce inkluzivní úroveň politické participace při vybírání vůdců a konkrétních politik – žádná z významných skupin ve společnosti není vyloučena z podílení se na moci; (3) množství občanských a politických svobod – svoboda myšlení a vyjadřování, svoboda slova, právo na sdružování a demonstraci, ochrana před terorem a nespravedlivým uvězněním, politická rovnost před zákonem, občané mohou formulovat a prosazovat své postoje a zájmy důrazně a autonomně (Diamond – Linz – Lipset 1995: 6-7; Reynolds 2004: 20; Linz 2000: 58).

Takovému to ideálu se ve skutečnosti přibližuje pouze několik zemí světa. Mezi jednotlivými demokratickými zeměmi existuje řada rozdílů, přesto však existuje řada podobností mezi institucionálním uspořádáním jednotlivých demokratických zemí, které nás nemohou vést k závěru, že bychom je neměli jako demokracie vůbec považovat. Existuje tak řada dalších kategorií, pro země, které takového ideálu nedosahují v plné šíři, např. *low-*

quality democracy, low-intensity democracy, delegativní demokracie, či pseudodemokracie, ad. Posledně zmíněná kategorie však již naznačuje, že odklon od demokratického ideálu je značný a spíše se jedná o jednu z variant nedemokratického režimu (viz. níže). Larry Diamond určuje jako jednu z důležitých charakteristik demokratického režimu *stabilitu* – ta je určována silou institucionálního uspořádání a silou legitimacy. Právě tyto charakteristiky napomáhají demokracii v jejím přetrvání i v obdobích krizí (Diamond – Linz – Lipset 1995: 8-9).

Demokracie není samozřejmostí a její fungování a stabilitu ovlivňuje řada faktorů jako legitimita, efektivita, politická reprezentace, politická kultura, sociální struktura a socioekonomický rozvoj (míra nerovnosti ve společnosti, demografický vývoj), občanská kultura, politické instituce (strany a stranické systémy, volební systémy, ústavní inženýrství), míra štěpení (na podél regionálních, náboženských či etnických linií). Některé z těchto faktorů ovlivňují demokracii přímo, některé nepřímo. Demokracie funguje dobře (1) když je chudoba a nerovnoměrná distribuce bohatství ve společnosti nízká, (2) úroveň vzdělání a příjmu vysoká, (3) kulturní vzorce ve společnosti oceňují hodnoty demokracie, tolerance, vyjednávání a spolupráce, občané se organizují v širokém spektru společenských organizací, (4) země je etnicky relativně homogenní nebo etnika formují společné koalice a cítí se navzájem bezpečně, (5) role a výsady armády jsou omezeny a (6) země udržuje regionální a mezinárodní vztahy, které závisí tom, zda země je či se stává demokratickou (Diamond – Linz – Lipset 1995: 10-67).

Myron Weiner si ovšem pokládá otázku, zda musí být společnost demokratickou před tím než adoptuje demokratický systém, a naopak, zda demokratický systém automaticky znamená vznik demokratické společnosti. Stejně jako Joseph Schumpeter považuje demokracii za institucionální rámec a proces vládnutí. Weiner považuje země demokratické pokud splňují následující podmínky: (a) vládní představitelé jsou voleni v soutěživých volbách, kterých se účastní opoziční politické strany, (b) politické strany, včetně opozice vůči současné vládě, mají právo otevřeně usilovat o veřejnou podporu – mají přístup k tisku, právo sdružování, svobodu slova a jsou chráněni proti neodůvodněnému zatčení, (c) vlády poražené ve volbách odstupují, poražení nejsou potrestáni novými vítězi, stejně jako nejsou potrestáni jejich vůdcové, pokud k neexistuje zákonný důvod k jejich potrestání dle zákona, a (d) zvolené vlády nejsou loutkami, vykonávají moc, vytvářejí politiku a jsou zodpovědní voličům, nikoliv armádě, monarchovi, byrokracii či oligarchii (Weiner 1987: 4-5).

1.2. Specifika regionu

Africký kontinent je často považován za neschopný demokracie, resp. za kontinent, který demokracii usilovně vzdoruje. Pokud se však podíváme do historie, nalezneme řadu různých společenských uspořádání, která však zahrnují i zkušenosti s demokracií. I přes tuto skutečnost je historie řady afrických států plná autoritářských vládců, válek a ekonomické degradace. Jaké jsou tedy faktory toho, že demokracie nemá pevné základy? Podívejme se trochu blíže na podpůrné faktory, které mají vliv na (ne)vznik demokracie.

Za jeden z hlavních je obecně považováno *dědictví kolonialismu* – koloniální státy vznikly na základě mocenského rozdělení Evropy 19. století, nikoliv s ohledem na rozmístění obyvatelstva či politickou tradici jednotlivých společenství. Koloniální období nebylo ani dostatečně dlouhé, aby přineslo silný kulturní dopad na jednotlivá území. Namísto upevňování tradice politických institucí se upevňovala tradice autoritářské vlády, často prosazované skrze rozsáhlé represe. Monopolizující a kontrolující koloniální stát se přenesl i do reality nové získané nezávislosti, kterou kromě euforie nad smetením okovů kolonialismu doprovázela situace tristní nerozvinutosti a značné ekonomické závislosti. Pocit ohrožení vycházející z takovéto situace se tak stal často nástrojem legitimizace autoritářské vlády, slabost administrativních orgánů, které po dobu své koloniální existence vylučovaly domorodé obyvatelstvo, oslabovalo autoritu a efektivitu těchto institucí a nahrávala tak nedemokratickému režimu. Na síle těchto institucí se zvláště podepsal charakter nejen samotné koloniální správy, ale také charakter dekolonizace – v místech, kde dekolonizace nevyžadovala rozsáhlou mobilizaci obyvatelstva či ozbrojený národněosvobozenecký boj, byly vytvořeny predispozice pro uchování demokratické vlády¹ (Diamond 1988, Gedlu 1998).

Ne však všechny negativní charakteristiky můžeme dávat na vrub koloniálním mocnostem. Jedním z důležitých faktorů je také *míra etnického pluralismu*, který se často stává důležitou štěpící linií africké politiky (Gedlu 1998). Larry Diamond však naznačuje, že i přes tento fakt, který je značnou výzvou pro každý demokratický režim, se řada zemí vyznačuje přítomností dalších sjednocujících prvků (např. náboženství, jazyk, etc.) (Diamond 1988: 12).

Dalším faktorem je kvalita politické kultury, ta je považována v demokratických zemích za jeden z opěrných pilířů stability systému. Obecně platí, že pokud demokracie neuspěla a demokratická pravidla hry byla porušena, snižuje se jejich váha. Demokraticky

¹ Přesto je zde důležité zmínit význam kulturních tradic, které mohou posilovat vazby na demokracii - Diamond a Weiner upozorňují i na pozitivní vliv britského kolonialismu, který přinesl tradice západní kultury spojené s hodnotami demokracie (Diamond 1988: 14, Weiner 1987: 18-23).

zvolení vládcí, kteří se odklánějí od demokratických metod, rozrušují váhu demokracie a její platnost, stejně jako nedemokraticky vystupující a jednající opozice. Represivnost s jakou režimy často vystupují, postupně zasévá do politické kultury prvky netolerance, nedůvěry či extremismu.

S tímto je spojena slabost politických institucí. Na úsvitu nezávislosti byly politické strany slabé a nezakořeněné a nenapomáhaly k upevnění demokratického systému. Politika tak zůstávala omezena pouze na úzkou skupinu obyvatelstva, které se mohla pyšnit určitou mírou vzdělání a materiálního zabezpečení, avšak zbytek obyvatelstva zůstal nemobilizovaný, či vůbec nereprezentovaný (Diamond 1988).

Typický africký postkoloniální stát byl po většinu 20. století monumentálním ve své velikosti, avšak neexistující ve skutečné moci, kterou byl schopen vykonávat. Stal se dominantní arénou třídního formování, stejně jako majitelem všech prostředků bohatství – hrozba soutěže znamenala pro jeho představitele riziko příliš velké ztráty – tyto faktory tak přispívají k monopolizaci moci a politika je vnímána jako hra nulového součtu (*zero-sum-game*). Dalším ovlivňujícím faktorem je vysoká úroveň chudoby a rozdílů v distribuci bohatství, resp. neexistence samostatné a produktivní střední třídy, jejíž přítomnost je spojována s rozvojem demokracie a omezováním státní moci (Diamond 1988).

Poslední bod, který nesmí být opomenut je přítomnost či absence mezinárodního faktoru. Ten má dva aspekty: 1) přítomnost vnějšího nebezpečí nutí okolní státy této hrozbě čelit – dopady na demokracii jsou tak negativní s ohledem na poptávku po schopnosti okamžité akce a rychlém rozhodování, stejně jako nárůst důležitosti ozbrojených složek, které mohou i po opadnutí takového nebezpečí vystupovat dále jako suverénní aktéři; 2) velká ekonomická závislost sice oslabuje demokracii v počátcích (vede ke zvyšování koncentrace moci v rukách jedné osoby, nebo úzkého okruhu vedení), ale v dlouhodobé perspektivě je závislost na několika komoditách nebo zahraničních finančních prostředcích jednou z důležitých složek přetrvání demokracie (Diamond 1988). Pokud se podíváme do současné Afriky, je možné sledovat snahu afrických států vytvořit dostatečné záruky pro zahraniční investory. Takovými zárukami jsou v současné době (pro západní země) hodnoty demokracie a demokratického právního řádu.

1.3. Volba institucí

Politické instituce ovlivňují jakýkoliv politický systém. Při jejich posuzování je potřeba si ujasnit základní charakteristicky jednotlivých institucionálních uspořádání. Podívejme se ve stručnosti na volební systémy a parlamentní a prezidentský systém.

1.3.1. Volební systém

Volba volebního systému je považována jako jednu z nejdůležitějších voleb ústavního inženýrství. Zásadní otázkou, kterou je nutné si položit, je naše očekávání – zvolíme rozhodně jiný volební systém pokud budeme upřednostňovat efektivní funkci kabinetu a zvolíme jiný volební systém pokud budeme požadovat co nejproporcionálnější zastoupení v parlamentu. Oba tyto faktory jsou slučitelné, ale za velice specifických podmínek, na které bychom neměli spoléhat. Donald Horowitz vytyčuje šest cílů hlavních cílů, které můžeme očekávat: (1) proporčnost křesel k počtu hlasů, (2) zodpovědnost k voličům, (3) stabilita a akceschopnost vlády, (4) vítězství condorcetova vítěze, (5) etnické a náboženské smíření a (6) zastoupení minorit (Horowitz 2003: 116-120). Tématem zde ovšem není podrobně plně rozebírat vlastnosti a charakteristiky každého z možných volebních systémů. Představme si je tak pouze v obecné charakteristice záporů a kladů v souvislosti s etnicky rozdělenými společnostmi.

Většinové systémy nabízejí voličům jasnou volbu mezi dvěma velkými národními stranami a jasně ukazují vítěze a poražené. Toto jasné vítězství, které započítává faktický bonus pro vítěze, vede k ustanovení jednostranického kabinetu, které se vyznačují větší efektivitou, která odvrací možnost uvíznutí na mrtvém bodě. Strany se musejí orientovat na každého voliče a dělají tak na základě inkluzivních a umírněných témat, podle socioekonomických spíše než etnických a kulturních štěpení. Tento fakt ovšem předpokládá skutečnost, kdy neexistuje pouze jedna národní dominantní strana. Pokud existuje, není dominantní strana nucena bojovat o hlasy nerozhodnutých voličů. Jelikož systém produkuje silnou vládu, je také schopen produkovat silnou a konstruktivní opozici. Faktická diskriminace, kterou systém vytváří, zamezuje vstupu extremistických stran do politiky. Obecně se tvrdí, že jednomandátové obvody zprostředkovávají přímý vztah mezi voličem a kandidátem. Tento vztah je však ztracen pokud je uveden do ve vícemandátových obvodech. Politický boj se tak odehrává mezi kandidáty, než politickými stranami. Je však potřeba upozornit na Sartoriho

námítku, která upozorňuje, že kandidát si volí osobnosti pouze v nevýznamných obvodech, v klíčových obvodech je však dominuje souboj stran (Sartori 2001).

Naopak zásadními nevýhodami většinových systémů je zmiňován její exkluzivní ethos, který může mít fatální následky v rozdělených společnostech. Většinový systém může vyloučit menšinu, která se může začít chovat antisystémově, přestože by tak nečinila při jejím začlenění do systému. Pokud se politické strany odvozují na základě etnické příslušnosti, pak většinový systém s vyloučením menšiny destabilizuje systém jako celek. Většinové systémy napomáhají k vytváření bašt, ve kterých dochází k absolutnímu vyloučení menšin. Značně negativním faktorem je vysoká míra propadlých hlasů – to může vést k mobilizaci extremistů. Disproporcionalita mezi hlasy a mandáty může vést k dominanci jedné strany i přes výrazný pokles její podpory. Posledním negativem je náchylnost většinového systému k manipulaci z pozice vládnoucí strany.

V systémech proporční reprezentace je pro menšiny mnohem snazší získat zastoupení, což můžeme chápat jako důležitý prvek budování důvěry v politický systém, který je důležitý zvláště v počátečních fázích. Všechny politické strany jsou podporovány k vytváření co nejpestřejších kandidátních listin ve snaze maximalizovat svůj volební zisk. Proporční systémy často znevýhodňují velké volební strany.² Proporční systémy snižují množství neplatných hlasů, stejně jako budování bašt. Posledním pozitivním argumentem je existence koaličních vlád, které vykonávají moc otevřeně (než za zavřenými dveřmi) s ohledem na celonárodní zájmy (než zájmy držitelů moci).

Nevýhody těchto systémů jsou zřejmé: nebezpečí legislativního zamrznutí a neschopnost vytvořit účinnou politiku ve chvílích nouze. Tyto dvě hrozby jsou obzvláště nebezpečné v nejistých situacích přechodových období, které naopak vyžadují jasné a rychlé kroky. Proporční systémy mají tendenci fragmentovat stranický systém, tato fragmentace se však může pohybovat od nepatrné, která umožňuje systému aktivně a pozitivně fungovat, až po extrémní, která ohrožuje funkčnost celého systému. Proporční systémy zvyšují šanci budování čistě etnicky orientovaných stran, namísto širokých stran, které bojují o středového voliče.

Metoda alternativního hlasování je další možností. V Africe se však tento systém nevyskytuje a vzhledem ke složitosti a náročnosti celého volebního procesu je jeho zavedení velmi nepravděpodobné a v této práci se jím nebudeme zabývat. Snahou bylo pouze načrtnout základní charakteristiky dvou dominantních volebních systémů (Reynolds 2004: 93-104,

² Zde je potřeba zmínit, že finální zvýhodnění či znevýhodnění závisí na konkrétní volební formuli a velikosti obvodů. Volební formule bude mít posilující účinky pro malé strany v případě celonárodního obvodu, než v případě malých několikamandátových obvodů.

Sartori 2001: 64-72, Horowitz 2003: 120-127). Volební systémy tedy mají své charakteristiky a produkují určité výsledky. Nebylo by však rozumné považovat jejich vliv za rozhodující, neboť jsou závislé na míře a počtu štěpení ve společnosti. Pokud je země rozdělena pouze jedním dominantním štěpením, nezáleží tolik na konkrétní volbě volebního systému, protože většinové i proporční budou produkovat relativně stejný výsledek (Horowitz 2003: 125, Reynolds 2004: 90).

1.3.2. Prezidentský vs. parlamentní systém

Shugart a Carey rozlišují systémy (Reynolds 2004: 83-84): (1) *prezidentské* – prezident je přímo volen v přímých, všeobecných volbách, funkční období prezidenta a parlamentu jsou pevně dána a nezávisí na vzájemném souhlasu, prezident jmenuje a řídí vládu, prezidentovi je ze zákona dáno určité zákonodárné právo; (2) *parlamentní* – předseda vlády je vybrán legislativním sborem, ona a vláda závisí na podpoře legislativního sboru; (3) *prezidentsko-premiérské* – prezident je volen ve všeobecných volbách, jmenuje a odvolává členy vlády, kteří závisí na důvěře legislativního sboru, prezident má právo rozpustit parlament, legislativní pravomoci, nebo oboje; (4) *premiérsko-prezidentské* – prezident je volen ve všeobecných volbách, v jeho rukách je koncentrováno určité množství moci, premiér a kabinet vykonává moc, ovšem závisí na důvěře legislativního sboru.

Zatímco Arendt Lijphart upozorňuje na pozitivní prvky čistě parlamentní demokracie, která je založena na proporčním volebním systému, existuje obecná shoda na tom, že kombinace prezidentského systému s proporčním volebním systémem způsobuje více potíží, než jich dokáže řešit. Hlavními charakteristikami je rigidita, majoritní logika a zdvojení legitimacy. Jak již bylo zmíněno, v etnicky rozdělených společnostech jsou důsledky majoritní logiky značně nebezpečné. Systém vítěz-bere-vše může zapříčinit diskreditaci přímo volené exekutivy – neexistují žádné záruky, že poražený přijme negativní výsledek voleb a konfliktní situace nevyústí v ozbrojený střet (Angola). Stejně neexistují žádné záruky, že prezident bude vykonávat moc v zájmu všeho obyvatelstva a nikoliv exkluzivně ve prospěch etnických či regionálních skupin, aby tak zajistil své znovuzvolení. Prezidentské systémy tak zosobňují exkluzivní prvky, které zvyšují riziko konfliktu (Reynolds 2004: 125-129).

2. *Nedemokratický režim*

Obecná definice nedemokratických režimů mluví o vytváření limitů na svobodu menšin, ustavování dobře definovaných hranic, jejichž interpretace je ponechána na vůdcích samotných, nikoliv na nezávislých objektivních institucích. Tyto limity jsou pak definovány s velkou mírou obezřetnosti. Bez ohledu na demokratizaci, je vývoj směrem k jednostrannému uspořádání možno chápat jako omezení občanského statutu na členy strany – vyloučení občanů, kteří nemají zájem stát se členy strany, z podílení se na moci rozhodně není možné považovat za prvek demokracie a takovýto režim nemůže být charakterizován jako demokratický (Linz 2000: 58-59).

Pokud bylo výše uvedeno, že demokracie je těžko dosažitelným ideálem, pak na opačné straně kontinua nalezneme stejně těžko dosažitelný ideál *totalitního režimu*. Definicí nedemokratických režimů existuje velké množství a často se od sebe liší mírou rozpracovanosti. Juan Linz je autorem jedné z nejuznávanějších typologií a dále tak použijeme jeho teoretické vymezení. Linz zakládá svou typologii na třech proměnných: stupně pluralismu, ideologie a politické participace. Totalitní režimy jsou pak charakterizovány (1) monistickým, ale nikoliv monolitickým, centrem, od kterého všechny instituce odvozují svou legitimitu (a spíše než produktem dynamiky společnosti jsou výtvořem centra), (2) exkluzivní, autonomní a propracovanou ideologií, která vytyčuje hranice, jejichž překročení nezůstává bez perzekuce, (3) participací občanů a aktivní mobilizací pro kolektivní cíle, která je podporována, vyžadována a odměňována skrze dominantní stranu; naopak pasivní podřízení a apatie, která je charakteristická pro autoritářské režimy, je považována jako nežádoucí (Linz 2000: 70). Je to právě poslední kritérium, které posouvá ideál *totalitního režimu* k ideálu. Zároveň jej však zdánlivě přibližuje k demokracii, která pro svou správnou funkci vyžaduje také aktivní participaci. Zásadní rozdíl je však ten, že v mobilizačním režimu existuje v prvně jmenovaném pouze jeden možný kanál pro participaci, který je usměrňován z centra.

Stejně jako Larry Diamond rozlišoval řadu mezistupňů vedoucích k ideálu demokracie, existuje i řada dalších typů nedemokratických režimů. Představme si tedy další typy, zvláště takové, které mají relevanci vůči tématu práce.

2.1. Typologie nedemokratických režimů

Odborné práce věnované nedemokratickým režimům nepatří v politologické vědě k žádným nováčkům a řada z nich pracuje se specifickými kategoriemi režimů jako totalitářské, autoritářské, sultánské, ad. Přestože jejich záměrem je snaha o co největší platnost na obecné úrovni – jinými slovy snaha o maximální univerzálnost a platnost pro nejširší množství regionů – jsou často omezeny na regiony, na základě kterých byly koncipovány. Představme si tedy typologie, které se jeví jako pravděpodobně nejširší a nejvhodnější pro náš region.

Samuel Huntington se ve své práci *Authoritarian Politics in Modern Society* orientuje na dynamiku jednostranických systémů. Jeho charakteristika takového systému zahrnuje pouze jednu efektivní stranu,³ která se snaží monopolizovat veškerou politickou sílu a která je zároveň nástrojem ovládnutí ostatních společenských sil – tento charakter přisuzuje rozdělení strany, které je typické v takovýchto režimech. Huntington představuje dvě výchozí kategorie jednostranických systémů – *revoluční jednostranický systém* a *vylučující jednostranický systém*, obě kategorie se pak dále liší intenzitou – *silný* a *slabý*. (1) Vylučující jednostranický systém je charakterizován vyloučením nebo omezením politických práv některé ze skupin v rozdělené společnosti – opozice tedy není likvidována, ale pouze potlačována. (2) Revoluční jednostranický systém je charakterizován revoluční ideou se snahou o likvidaci či asimilaci všech částí rozdělené společnosti. Společnost je rozdělená (*bifurcation*) na základě třídy, rasy či náboženství. Oproti předchozí kategorii je zde maximalizována snaha o likvidaci odlišností, oproti jejich segregaci. Huntington zařazuje africké země mezi slabé jednostranické systémy, jejichž cílem je dosažení národní jednoty a minimalizace etnických a dalších konfliktů. S tím však souvisí jejich revoluční aspekt, který je dán nevybíravými metodami dosažení takového cíle – režimy se často dostávají do střetu s autoritou tradičních struktur společnosti. Huntingtonovy systémy nejsou samozřejmě statické - během několika fází (transformace, konsolidace a adaptace) se vyvíjejí v etablované jednostranické systémy⁴ (Huntington 1970).

Další z typologií nedemokratických režimů, kterou můžeme brát na vědomí, nabídl Juan J. Linz ve své práci *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Ta je souhrnným zpracováním řady jeho předchozích prací, věnovaným konkrétním státům, na nichž rozvinul své členění. Tato typologie využívá třech proměnných a míru jejich intenzity – (a) úroveň

³ A to i přes skutečnost, že v takovýchto zemích mohou existovat i další strany. Huntington však jejich vliv označuje za minimální.

⁴ V tomto systému bylo již odstraněno rozdělení společnosti, revoluční charakteristika je utlumena a nahrazena administrativně-byrokratickým vedením. Tuto kategorii tak není dobré vnímat jako identickou k Linzově totalitnímu systému, který se navíc vyznačuje zpracovanou ideologií.

politického pluralismu (kontinuu od centralizovaného monismu k omezenému pluralismu), (b) míra a propracovanost ideologie (kontinuum od centrální propracované ideologie k „mentalitě“ režimu) a (c) úroveň reálné participace (kontinuum od mobilizace k depolitizaci a apatii). Tyto tři proměnné bylo možné již vidět při charakteristice totalitního režimu. Linzova typologie je však rozsáhlejší a zahrnuje řadu specifických podtypů, pro názornost je připojena grafická kategorizace (Dvořáková – Kunc 1994: 51):

- A. Diktatura
- B. Totalitní režimy
- C. Tradiční režimy
 - C.1. Oligarchické demokracie:
 - C.1.1. Kaudilismus
 - C.1.2. Kasikismus
 - C.2. Sultánské režimy
- D. Autoritářské režimy
 - D.1. Byrokraticko-vojenské režimy
 - D.2. Organický etatismus
 - D.3. Postdemokratické mobilizační režimy
 - D.4. Postkoloniální mobilizační režimy⁵
 - D.5. Rasové „demokracie“
 - D.6. Nedokonalý totalitarismus
 - D.7. Posttotalitní režimy

(A) *Diktatura* – Linz upozorňuje, že diktatura by neměla být chápána v negativním slova smyslu, a uvádí příklad konstituční diktatury, která je založena ústavního provizoria v situaci nouze. (B) *Totalitní režimy* viz. výše. (C) Řada režimů však může být označena za *tradiční*, neboť jejich legitimita je odvozena od tradičních struktur. Jejich klasifikace jako autoritářských by nevedla k jejich plnému porozumění, protože autoritářské režimy jsou charakterizovány rozchodem s tradiční legitimitou či pádem demokratického uspořádání. *Sultánské režimy* (C.2.) se však velice blíží autoritářským režimům, jsou však odlišné charakterem – moc je vykonávána jednotlivcem a jeho klienty za pomoci pretoriánské stráže;

⁵ Dvořáková a Kunc (1994: 51) překládají tento pojem do češtiny doslovným opisem z originálu *Postindependence Mobilizational Regimes* jako mobilizační režimy po získání nezávislosti. Termín postkoloniální však odpovídá významu této kategorie daleko lépe – viz. níže.

režim se nevyznačuje žádnou formou organizované participace v institucionalizovaných strukturách; neexistuje žádné úsilí o legitimizaci režimu; cíle jsou prosazovány se zaměřením na osobní zisk, nikoliv se zájmem o blaho celé společnosti (Linz 2000: 49-63).

(D) Linzova charakteristika *autoritářských režimů* je odvozena od obou ideálních systémů – demokratického a totalitního. Systém je možno považovat za autoritářský pokud je systémem „s omezeným politickým pluralismem, bez vypracované vedoucí ideologie, ovšem s rozpoznatelnou mentalitou, bez extenzivní ani intenzivní mobilizace, s výjimkou některých fází vývoje, ve kterých vůdce nebo příležitostně malá skupina vykonává moc ve formálně špatných hranicích, které jsou však vcelku předvídatelné“ (Linz 2000: 159). Pro naše účely se jako jediná vhodná podkategorie jeví zařazení mezi (D.4.) *postkoloniální mobilizační režimy*. Linz dozajista odkazuje na africké země, které se poměrně v krátké době uchýlili k nedemokratickému režimu. Základem takovýchto režimů byly povětšinou národněosvobozenecká hnutí nebo dominantní politické strany, které vystupovaly jako zastánci zájmů veškerého obyvatelstva kolonie a razantně se vymezovaly vůči kolonialismu zosobněného v podobě koloniální mocnosti. Razantnost požadavků těchto elit se pak dostávala do konfliktu s etnickým a tribálním štěpením, jejich situace nebyla ulehčována ani velkými sociálními a ekonomickými problémy, nebo přítomností vnějšího ohrožení. Vůdcové těchto režimů opírají legitimitu o své charisma a vůdčí úlohu v procesu dekolonizace a budování samostatného státu. Moc se dále koncentruje okolo jedné strany, volební soutěž je v těchto režimech sice omezena, ale volby nadále zůstávají důležitou součástí režimu. Legitimita strany je založena na její nenahraditelnosti v procesu budování suverénního státu (Linz 2000: 227-233).

Hlavní výtku, kterou je proti této podkategorii možno vznést, je její nerozpracovanost – oproti předchozím kategoriím je mnohem kratší a je z ní znát Linzova snaha vypořádat se s tímto regionem. Důvodem tohoto stavu může být krátký časový odstup od ustavení těchto režimů a vzniku typologie a z toho vycházející staticita.⁶

2.2. Typologie afrických nedemokratických režimů

Doposud jsme aplikovali obecnou typologii nedemokratických režimů, podívejme se ještě na zástupce typologií vytvářených přímo pro Afriku. Robert Jackson a Carl Rosberg na základě dvou kritérií (míry pluralismu a úrovně participace) definují tyto druhy vlády: osobní vláda,

⁶ Linzova typologie vznikla ve své finální podobě během sedmdesátých let a zaobírala se tak právě případy zemí, které získaly nezávislost během 60. let.

ústavní vláda, jednostranná demokracie a vícestranná demokracie. Dále rozpracovávají pouze první kategorii osobní vlády, ke které přiřazují několik podtypů⁷ a také většinu afrických zemí (Jackson – Rosberg 1984). Bližší nepropracovanost této typologie nás však od začátku nutí od ní upustit a zaměřit se na další alternativy.

Daleko širší a mnohem ambicióznější typologii vytvořili Michael Bratton a Nicolas van de Walle. Jejich přesvědčení je založeno na tom, že všechny africké režimy jsou ze své podstaty *neopatrimonální*. V *neopatrimonálních režimech* je výkonná moc vytvářena skrze osobní záštitu spíše než na základě ideologie či právního řádu – právu vládnout je svázáno s konkrétní osobou, spíše než s úřadem. Vztah loajality a závislosti proniká politickým i administrativním systémem a osobnosti tak vykonávají moc spíše ve smyslu vlastního obohacení než výkonu veřejné služby a hranice mezi veřejným a osobním je málo zřetelná. Na základě dvou proměnných (participace a soutěživosti) představují dvourozměrnou typologii režimů, do které zasazují šest možných variant afrických režimů: vícestranné polyarchie, osadnická oligarchie, soutěživý jednostranný systém, plebiscitní jednostranný systém, vojenská oligarchie a osobní diktatura (viz. příloha č. 1.). Z těchto variant režimů je nutné vyloučit vícestrannou polyarchii a osadnickou oligarchii, které nesplňují charakter *neopatrimonálního režimu* (Bratton – van de Walle: 1994). Samotný charakter neopatrimonálního režimu se značně blíží Linzově podkategorii sultánských režimů. Zásadní problém, který tato typologie vyvolává, je snaha kategorizovat všechny africké nedemokratické režimy na základě stejného předpokladu neopatrimonialismu – jinými slovy, přestože svou typologii dále člení, jeví se zařazení např. Zairu a Tanzanie⁸ do jedné kategorie jako sporné.

Česká politologie v oblasti afrických nedemokratických systémů realizuje prostřednictvím Vlastimila Fialy, který ve svém příspěvku na 3. kongresu českých politologů navrhnul užší rozpracování nedemokratických režimů v Africe. Fiala staví svou typologii na třech proměnných: (1) charakter nositele moci a realizace politické moci, (2) způsob legitimacy režimu a (3) ideologie. Na základě toho odvozuje pět základních kategorií: (A) jednostranné plebiscitní autoritářské režimy, (B) polosoutěživé autoritářské režimy, (C) vojenské režimy, (D) personalistické autoritářské režimy, (E) soutěživé neoautoritářské režimy (Fiala 2006). Tato typologie je ovšem stále rozpracována a nemůžeme ji tak dále použít.

Přestože typologií nedemokratických režimů existuje dlouhá řada, nepodařilo se stále vypracovat dostatečně komplexní typologii nedemokratických režimů pro Afriku. Jakkoliv

⁷ Spíše než o specifické podtypy se jedná o metafory, ke kterým jsou přiřazovány jednotlivé příklady – (1) politika jako hra, (2) politika jako divadelní představení, (3) velení státní lodi.

⁸ Linz: Zair – sultánský režim, Tanzanie – postkoloniální mobilizační režim; Bratton – van de Walle: Zair – osobní diktatura, Tanzanie – soutěživý jednostranný systém.

jsou návrhy na takovouto typologii ambiciózní a propracované, nezdají se být dostatečně validní pro náš případ. Přestože se Linzova podkategorie postkoloniálního mobilizačního režimu nezdá být užitečnou pro další práci, bude v této práci i dále používána terminologie a metodologie dle Juana Linze (2000), jehož přístup považuje autor za nejpropracovanější. Je potřeba si uvědomit, že tématem naší práce je Mozambik, který po většinu své existence od získání nezávislosti nacházel ve stavu občanské války – vývoj režimu v takovéto situaci bude logicky jiný než v případě mírového stavu, nebo stavu vnějšího ohrožení. Cílem této práce není stavět vzdušné zámky a zamykat se do specifických kategorií – naopak, spíše než exaktní zařazení je snahou postihnout vnitřní dynamiku režimu. K takovému účelu Linzova typologie dostačuje.

3. Přechod

Doposud jsme se věnovali problematice demokracie a nedemokratických režimů. Posledním bodem zůstává problematika přechodů. Zkoumání jakéhokoliv přechodu je obtížné, neboť každá situace je specifická a každý přechod vychází z jiné výchozí situace a obsahuje množství proměnných, které je nutné brát v potaz. Dosáhnutí demokracie lze opět pouze vlastní cestou, kopírování ústav a ústavních zvyků, nikdy nemůže dosáhnout výsledku, který bude skutečně regulovat ony specifické spory uvnitř společnosti. Samotný výraz přechodu v žádném případě nenaznačuje, že výsledkem musí být vždy demokracie. Přechody jsou specifickými situacemi nejistoty, které mohou snadno vyústit v návrat nebo přeformulování autoritářské vlády, v liberalizaci režimu, nebo v postupnou demokratizaci.

Dankwart Rustow v roce 1970 vytvořil obecný model vzniku demokracie, který rozdělil do tří fází. Jedinou podmínkou, kterou označuje za nezbytnou, je *národní jednota* – většina obyvatelstva nesmí mít žádné pochybnosti k jaké společenské komunitě patří. Jinými slovy: aktéři sporu musejí uznávat prostředí, ve kterém zápasí.⁹ Naopak veškeré strukturní faktory jsou sice podpůrnými skutečnostmi, ale nemohou být rozhodujícími faktory vedoucími k demokracii. (1) *Přípravná fáze* předpokládá přítomnost aktérů, kteří reprezentují vzájemně protikladné tábory, resp. vzestup nové elity motivuje utlačované a odsunuté skupiny k politické akci a vzájemné soupeření vyústí ve zformování polarizovaných táborů. Bezvýslednost boje vytváří zákopovou situaci, kdy ani jeden ze soupeřů není schopen dosáhnout vítězství. Oba aktéři tak hledají vhodné uspořádání, které by zohledňovalo jejich odlišné postoje a umožňovalo existenci v míru. (2) *Rozhodující fáze* je vyznačena dohodou obou aktérů, která je založena na uváženém konsenzu. V této fázi není důležité jaké konkrétní hodnoty a cíle aktéři vyznávají, ale jaké kroky a ústupky jsou schopni udělat. (3) *Závěrečná uvykající fáze* se vyznačuje všeobecným hodnocením a poučováním se z úspěšného procesu a její aplikaci i na další spory. Důležitým prvkem v tomto křehkém období je nutnost pozitivního vyústění prvních rozhodnutí, které pomáhají upevňovat demokratický ethos ve společnosti. Pro Rustowa je tak demokracie pouze pragmatickým produktem, ve kterém hrají důležitou roli ochota ke konsenzu (Rustow 1970).

Přestože platnost Rustowova modelu můžeme sledovat i na případě Mozambiku, zůstává druhá fáze stále zahalena tajemstvím, neboť nám vůbec neosvětluje jednotlivé kroky a

⁹ Např. pokud jedna z významných složek společnosti v podobě politické strany, nebo národněosvobozené armády prosazuje rozdělení či připojení k jinému státu, lze jen těžko předpokládat, že dojde ke vzniku demokracie.

strategie, které se aktérům nabízejí a mezi kterými se musejí rozhodovat. Konkrétních možností přechodu z autoritářských režimů existuje velké množství, avšak liší se od sebe dis/kontinuitou elit původního režimu. *Přechod zhroutením nebo kolapsem režimu* tvoří pravděpodobně kategorii, ve které nalezneme největší množství případů (např. Portugalsko a Řecko v roce 1974). Při takovémto přechodu starý režim ztrácí jakoukoliv legitimitu a nemůže si tak ponechat žádnou kontrolu nad průběhem změn. Tento přechod se vyznačuje vysokou mírou kontinuity starého režimu, protože staré elity jsou pouze nahrazeny novými. *Přechody sebevyločením nebo stáhnutím se* (Uruguay 1982-1985) vyznačují silnou erozí autoritářských režimů, které tak jsou nadále málo soudržné a neoplývají dostatečnou legitimitou. Režim si uvědomuje svou vlastní slabost a dříve než nastane skutečná krize iniciuje předání moci opozici. Režim tak má slabou pozici od začátku a přestože je schopen pro sebe zajistit určité záruky, resp. určovat rámec v jakém budou změny probíhat, ztrácejí jeho elity jakýkoliv vliv na vývoj událostí po prvních volbách (Dvořáková – Kunc 1994: 62-63).

Nejprosazovanějším a nejobtížněji dosažitelným je *sjednaný přechod* (Španělsko). Jelikož se dále v práci budeme snažit ukázat, že Mozambik můžeme brát jako jeden z příkladů tohoto přechodu, představme si jej blíže. Výchozí charakteristikou, která je pro tento přechod nezbytná je přítomnost konsensu, který musí být ctěn oběma aktéry jako jediné východisko vlastních protikladných zájmů. Hlavním iniciátorem změn uvnitř starého režimu jsou elity, přestože je k tomuto rozhodnutí může tlačit řada faktorů, je konečné rozhodnutí na nich. Je to právě toto rozhodnutí, které by jej jinak nasměrovalo vstříc jedné z popsaných variant. Další postup je plně závislý na dohodnutém kalendáři změn: zatímco elity starého režimu budou proces maximálně zpomalovat, opozice bude naopak trvat na jeho bleskovém průběhu. První etapy se vyznačují liberalizací režimu a oslabením radikálních křídel režimu (hardliners) na úkor nové umírněné elity. Podobný proces vzestupu umírněného křídla je možné sledovat i na opozici. Následná jednání mezi režimem a opozicí se nesou v duchu sporu o záruky a rámec, ve kterém budou změny dosaženy (např. ponechání kontroly nad ozbrojenými silami, rozpuštění tajné policie, atp.). Je potřeba zmínit, že tyto záruky jsou nezbytné pro obě strany, protože je potřebné najít soužití společně s hardliners, kteří mohou celý proces liberalizace rychle narušit.¹⁰ Liberalizační fáze přechází v demokratizační, která se vyznačuje zapojením všech aktérů do procesu – regulace sporů je konsensuální. Pokud byla liberalizační fáze prováděna vzájemnými dohodami, je to možné říci i o demokratizační fázi, důležitým prvkem je zde záruka o nestíhání za zločiny spáchané za období autoritářské vlády. Sjednaný přechod

¹⁰ Prorežimní hard-liners mohou proces liberalizace zvrátit, naopak opoziční radikálové se mohou odtrhnout a oslabit tak pozici celé opozice. Tak jako tak je celý proces v ohrožení.

se tak oproti svým dvěma předchůdcům vyznačuje tím, že elity neztratily sebedůvěru a jsou schopné a odhodlané se podílet na dalším procesu i v novém demokratickém zřízení, stejně jako doufá v zajištění své faktické váhy. Problémem je však nadhodnocování vlastní podpory, v kombinaci se slabostí opozice tak hrozí zvrácení celého procesu (Dvořáková – Kunc 1994: 72-75). Bezpečnostní a ozbrojené složky bývají obecně zastánci starého režimu až do poslední chvíle a obecně nejsou nakloněni rapidním změnám, ke kterým uvnitř režimu dochází, zvláště pokud jsou jimi přímo ohroženi. V takovém případě zde existuje nebezpečí přímé intervence s odkazem na potřebu zachování pořádku. Proto je nezbytné během celého procesu vytvářet systém záruk kontinuity těchto složek i v novém systému (Weiner 1987: 23-29).

II. Případová studie: Mozambik

4. Socioekonomická charakteristika koloniálního Mozambiku

Koloniální systém v Mozambiku nedokázal příliš mnoho. Přestože v posledních letech své existence procházela země nákladnou modernizací, její výsledky byly omezeny pouze na větší města a nedosáhly na vzdálené lokality země. V době získání nezávislosti tak byl Mozambik ekonomicky mnohem více nerozvinutý než Čína či Vietnam v podobné fázi svých dějin (Henriksen 1978: 442). Koloniální ekonomika byla orientována jiným směrem než tradiční ekonomika domorodců založená na zemědělství, které sloužilo spíše k vlastní obživě než k obchodu. Koloniální stát se naopak snažil vytvořit dostatečně silnou soběstačnou ekonomiku. Geografické umístění kolonie a úzké historické vazby na okolní převážně britská koloniální teritoria ústila v silnou závislost na okolních zemích: Mozambik byl producentem potravin, které nacházely odbyt v okolních zemích, byl nepostradatelným dopravním uzlem, následoval rozvoj turismu a s jihoafrickými doly byly svázány i obrovské příjmy plynoucí z migrujících dělníků. Obrovské svázání s Jihoafrickou republikou (JAR) a Rhodesií, kdy se Mozambik ocitl v pozici producenta služeb a potravin, bylo velkou překážkou k většímu ekonomickému osamostatnění kolonie. Před podobné obtíže byla do budoucna postavena i vláda Frelimo, které v zásadě prosazovala podobný cíl: ekonomickou soběstačnost.

Země závisela na zemědělství, kterému dominovaly zvláště rodinné farmy a rozsáhlé plantáže orientované na požadavky bílého obyvatelstva, převážně sídlícího v oblasti hlavního města. Bylo by však naivní domnívat se, že v tak rozsáhlé zemi by rolnictvo bylo značně homogenní skupinou. Vyjmenujme hned několik důvodů proč tomu tak není: (1) intenzita koloniální správy se lišila po celé zemi, (2) orientace ekonomiky se lišila regionálně – oblast jihu byla značně orientována na osadnické farmy, které spoléhaly na námezdní pracovní sílu, blízkost Jižní Afriky vytvářela poptávku po migrujících dělnících pro jihoafrické doly; oblast středního Mozambiku stála na rozsáhlých plantážích; chudá oblast severu byla orientována na klasické rodinné zemědělství a pěstování prodejních komodit jako kešu a bavlna, stejně jako na produkci pro vlastní obživu. Migrace za prací se zde sice té objevila, ale nedosáhla takové úrovně jako v jižních provinciích, (3) ekonomická politika napomáhala „třídnímu“ formování, tedy vzniku středních a bohatších domorodých farmářů a „proletariátu“ v podobě migrujících dělníků. V období před 2. světovou válkou byla existence nucených prací běžnou záležitostí, stejně jako zabavování půdy domorodcům ve prospěch velkých plantáží, či nucené pěstování

určitých plodin (zvláště kešu ořechy a bavlna). Ve snaze posílit kompetitivnost koloniální ekonomiky byla legislativně podpořena vlastní iniciativa větších a středních domorodých farmářů a podpora zemědělských kooperativních spolků. Farmáři z větší části spoléhali na nájem námezdní síly v obdobích sklizně (Bowen 2000: 27-38).

Portugalský koloniální systém se nevyznačoval takovou mírou efektivity jako britské koloniální panství. Skutečná míra kontroly nárokovaného území se často omezovala na několik provinciálních měst rozestých po zemi a bělošská menšina si nedržela tak vysoký společenský status jako bylo zvykem v britských koloniích. Objevující se africká elita, tzv. *assimilados*, tvořila pouze malou část obyvatelstva a s koloniálním systémem se příliš neztotožňovala. Základním schématem, ve kterém portugalský projekt asimilace (*assimilação*) obyvatel pracoval, bylo přiznání určitých výsad za cenu přijmutí „evropských“ návyků na úkor tradičních zvyků. Zvláště pak *assimilados* z jižních provincií, kteří měli přístup ke vzdělání, k moderním částem ekonomiky (komerční farmy) či jako migrující pracovní síla. Asimilací však mohli získat pouze nejvyšší sociální status vyhrazený pro černošské obyvatelstvo (např. práce zdravotní sestry nebo zaměstnanec železnice). Jejich statut nebyl rovnocenný s bělochy, a tak se skutečná sociální mobilita byla vyloučena (Sumich – Honwana 2007: 5-6).

Skutečné svázání kolonie a jeho obyvatelstva s kontinentálním Portugalskem se nepodařilo, ambiciózní projekt lusotropikalismu¹¹ neuspěl, neboť nedokázal vytvořit základní principy rovnosti.

¹¹ Více ke koncepci lusotropikalismu - Miguel Vale de Almeida (2008). *Portugal's Colonial Complex: From Colonial Lusotropicalism to Postcolonial Lusophony*. Belfast: Queen's University.
<http://site.miguelvaledalmeida.net/wp-content/uploads/portugals-colonial-complex.pdf> (28.4.2009)

5. Vzestup a vláda Frelimo (1962 – 1983)

5.1. Národněosvobozené hnutí (1962 – 1974)

Budoucí vedení Frelimo (*Frente de Libertação de Moçambique*) se rekrutovalo právě z řad *assimilados*, zvláště pak z hlavního města a blízkého okolí. Jelikož se skutečná sociální mobilita nekonala, pokračovali v dalším odcizování se koloniálnímu systému. *Assimilados* nacházeli společné zájmy s dalšími nespokojenými obyvateli měst: Indy, mulaty (*mulatos*) či tzv. *segundos*, tedy bělochy narozenými v kolonii, kteří požívali nižší status než Portugalci narození v Evropě. Jejich společným pocitem byla vize modernity, kterou jim koloniální systém upíral. Tato africká elita z jihu (Mondlane, dos Santos) dokázala spojit své zájmy s elitami ze severu a středu země (Nkavandame, Simango, ad.) a společně s otevřením ozbrojeného boje také s chudými zemědělci ze severních provincií (Sumich – Honwana 2007: 6).

Frelimo vzniklo 29. 5. 1962 v Dar Es Salaamu sloučením tří exilových, etnický a regionálně odlišně orientovaných organizací: UDENAMO (*União Democrática Nacional de Moçambique*), UNAMI (*União Africana de Moçambique Independente*) a MANU (*Mozambican African National Union*). Sjednocení bylo snahou sledovat společný cíl, tj. boj proti portugalské koloniální přítomnosti v zemi. Do čela organizace byl zvolen jihomozambický rodák Eduardo Mondlane. Právě jeho přítomnost měla přilákat pozornost světových velmocí, které měly národněosvobozený boj podpořit.¹² Mondlane však nebyl spojen s žádnou ze zakládajících organizací a symbolizoval vzestup jihomozambických elit uvnitř organizace. Frelimo od začátku nevznikalo jako marxistická organizace. Na rozdíl od sesterské organizace MPLA (*Movimento Popular de Libertação de Angola*) neměla a neudržovala přímé kontakty s žádnou z evropských komunistických stran (zvláště pak s PCP - *Partido Comunista Português*). Významnou osobností ve vedení organizace, která měla návaznost na Sovětský svaz a země východního bloku, stejně jako na západoevropské komunistické strany, byl Marcelino dos Santos. Jelikož Frelimo přijalo za své metodu ozbrojeného boje, dostala se řada z členů k marxismu skrze čtení spisů Mao Ce-Tunga, který byl považován za zdroj inspirace a nástroj národněosvobozeného (revolučního) boje (De Braganca – Depelchin: 1986: 167). Avšak komunistická rétorika Frelimo nemohla adoptovat tradiční boj proti feudalismu a kapitalismu, protože v podmínkách značně nerozvinuté země

¹² Zvláště USA, protože Mondlane byl americkým vysokoškolským profesorem.

skutečně neexistovala rozvinutá aristokracie ani kapitalismus. Nezbytná úprava rétoriky tak v ústech Frelimo vyhlášovala boj tradičně-tribálnímu a koloniálnímu zřízení (např. sesazování *régulos*), což plně odpovídalo jejím tendencím o vybudování moderního národa, stejně jako moderní rozvinuté země (Cabrita 2001: 108). Byly tak položeny základní kameny nejednotnosti organizace – etnoregionální a programová – značně radikální přístup jižních elit, které sdílely společnou myšlenku modernity, se dostával do rozporu se představami původních exilových organizací a jejich představitelů. Ti prosazovali pouze národněosvobozenecský boj, který by však neznamenal výrazný rozchod se starým pořádkem. Frelimo bylo od začátku odsouzeno vypořádat se s řadou štěpení, které jej pronásledovaly a paralyzovaly v další činnosti. Nejednotnost organizace se projevila hned při 1. kongresu v roce 1962, kdy se od organizace začaly oddělovat nespokojenci jejichž cílem bylo navázat na činnost předchozích organizací, často skrze etnický nacionalismus (Cabrita 2001: 5-29).

Teprve v roce 1964 začalo Frelimo ozbrojený boj proti koloniálnímu režimu v severních provinciích Cabo Delgado a Niassa. Vzdálenost těchto území od oblasti hlavního města dělala koloniální armádě značné potíže. Taktika boje proti ozbrojencům Frelimo na vzdáleném a rozlehlém území severních provincií nezahrnovala pouze vojenské operace, ale také zřizování opevněných vesnic, tzv. *aldeamentos*, které soustřeďovaly obyvatelstvo a činilo jej tak snazší jeho obranu a distribuci nemocničních a dalších služeb, které portugalská správa v těchto oblastech zanedbávala. Hlavním smyslem těchto vesnic bylo odtržení domorodého obyvatelstva od možného kontaktu s postupujícími guerillovými vojsky a zamezení možné agitace mezi domorodým obyvatelstvem (Jelínek 2006: 93, Malache – Macaringue – Coelho 2005: 157-158). Samotné ustavování opevněných vesnic však bylo značně nepopulární, neboť zahrnovalo vyhánění obyvatelstva z úrodné zemědělské půdy. Vznikly tak paralelní motivy pro podporu Frelimo jak v severních, tak i v jižní provinciích – obyvatelstvo doufalo v navrácení půdy, ze které bylo vyhnáno (sever) nebo která jim byla zabavena ve prospěch osadnických farem (jih).

Pokusy o odstranění fragmentace v podobě jednání s ostatními organizacemi skončily neúspěšně. Štěpení pokračovalo, ovšem nově vzniklé organizace nikdy nedosáhly takového síly a podpory a to jak na domácí i na zahraniční scéně. Frelimo mělo jasnou převahu a na tomto faktu nezměnil nic ani vznik konkurenční národněosvobozenecské organizace Coremo. Frelimo se naopak muselo nadále vypořádávat s dalším vnitřním štěpením, které se objevilo s ozbrojeným bojem. Zahraniční vedení organizace, sídlící v Tanzanii, se skládalo z civilistů a osob jako byl Eduardo Mondlane, Marcelino dos Santos a Uria Simango. Vojenské operace probíhající v severních provinciích však pomáhaly vzestupu důležitosti vojenských velitelů ze

severu. Odlišné názory na vývoj organizace, vedlo ke snaze civilního vedení o přímou kontrolu nad vojenskými jednotkami a k odstraňování nepohodlných členů (Cabrita 2001: 38-46).

Drtivá většina radikálních členů organizace – Samora Machel, Joaquim Chissano – se povznesla do vysokých pozic v čele organizace při druhém kongresu Frelimo v roce 1968.¹³ Atentát na Mondlaneho v roce 1969 je možno považovat za tečku za vnitrostranickými nepokoji, neboť fakticky znamenal porážení nerevolučního křídla organizace. Frelimo se tak mohlo věnovat aktivnímu boji proti koloniálnímu státu. Na mimořádném sjezdu byl prezidentem organizace zvolen Samora Machel a viceprezidentem Marcelino dos Santos. O rok později následovalo zastavení voleb do vedoucích pozic organizace a definitivní upevnění nového vedení v čele organizace. Konsolidace vedení tak byla ukončena a v nejvyšších pozicích strany nedocházelo k výrazným změnám až do 80. let (Cabrita 2001: 50-65).

Cabrita (2001: 68) tvrdí, že FRELIMO si během období 1962-1974 vybuďovalo tradici konfliktu, kterou v následujícím období již nebylo schopno překonat. Řečeno jinými slovy: boj za samostatnost měl být do budoucna nahrazen bojem proti třídnímu nepříteli.

5.2. Karafiátová revoluce a otázka dekolonizace

V úvodní části této práce bylo vytknuto, že otázka způsobu zvládnutí dekolonizace je značně důležitá, neboť charakter dekolonizačního procesu má dopad na budoucí vývoj k ne/demokracii. Již samotný vznik národněosvobozeneckého hnutí a důvody, které mu předcházely, dávají jasně znát, že v případě portugalské dekolonizace nemůžeme mluvit o hladkém průběhu. V této části si představíme důvody, které nutily Portugalsko značně omezit svou roli.

Nástup Marcella Caetana v Portugalsku s sebou přinášel naději na změnu pořádků. Jeho program postupné demokratizace však narážel na rigidní salazaristické instituce a ožehavá otázka zámořských provincií se zdála být neřešitelnou. Pokud by Caetano prosazoval podporu dekolonizace, jak byla prosazována z řad stále neklidnějších ozbrojených složek, popudil by proti sobě veřejnost, která v zaostalém a částečně negramotném Portugalsku tuto ideu lusotropikalismu stále podporovala, zároveň však svou neaktivitou pobuřoval část ozbrojených sil. Postupná liberalizace měla podobu kosmetických změn a to včetně zámoří. Organický zákon z roku 1972 formálně přetvořil zámořské provincie ve státy a posílil postavení domorodců oproti bělošskému obyvatelstvu, ale tváří v tvář situaci v koloniích se jednalo o

¹³ Tento fakt byl značně usnadněn neúčastí většiny původní exilové reprezentace.

kosmetické řešení. Válka tak nemohla od základu změnit koloniální systém, který byl v praxi budován teprve s nástupem Salazara (Jelínek 2005: 92). Situace v Mozambiku byla napjatá díky nečekaným akcím Frelimo, které se od 70. let dostávaly do oblasti středního Mozambiku, a na které portugalské jednotky nebyly schopné adekvátně reagovat. Mezi nepočetnou bělošskou populací se začaly objevovat myšlenky jednostranného vyhlášení nezávislosti, podobně jako tomu bylo v polovině 60. let v Rhodesii. Angola zažívala paradoxně největší klid, přestože příliš dlouho trvající válka demoralizovala portugalské jednotky. Portugalská Guinea zažívala odlišnou situaci: zde portugalská armáda čelila faktické vojenské porážce.¹⁴ Neschopnost vyvodit z vleklé situace závěry a provést jakékoliv změny vedlo k vzrůstající nespokojenosti uvnitř armády. Nejvyšší složky armády však byly svázány s režimem; a jejich loajalita byla odvozována od vojenského převratu v polovině 20. let, který ukončil nefunkční republiku. Příprava převratu tak zahrnuje nižší důstojníky a ve své první fázi vešla do podvědomí jako hnutí kapitánů. Právě to si dalo za cíl ukončit koloniální válku a zavést jiný pořádek v zemi (Klíma 2001).

Hnutí ozbrojených sil (*Movimento das Forças Armadas* – MFA), které vzešlo z hnutí kapitánů, provedlo převrat 25. dubna 1974. Ožehavým problémem však bylo prosazení otázky dekolonizace. Ještě v době před převratem bylo v manifestu MFA požadováno, aby byla otázka zámoří odložena na později, tento přístup bylo však nutné krátce po převratu revidovat. Formálně byla moc předána generálu Spínolovi, který se sice stal prezidentem Výboru národní spásy (*Junta de Salvação Nacional*), ale zároveň se ve své funkci pokusil prezentovat sám sebe jako vůdčí osobu revoluce a tak posílit prezidentský institut v nejisté politické situaci. Generál Spínola se s MFA shodoval v otázce rozebrání starého režimu a přípravy svobodných voleb, zároveň se však odlišoval v přístupu k zámořským územím. Prosazoval právo na sebeurčení těchto zemí skrze institut voleb a vytvoření federativního svazku. Předání moci národněosvobozeneckým hnutím tak, jak byla prosazována některými proudy v MFA, odmítal jako nedostatečně reprezentativní (Cabrita 2001: 71). Pozice Spínoly však nebyla příliš silná a svůj návrh tak nebyl schopen prosadit. Vzhledem ke stále komplikovanější situaci v samotném Portugalsku (a s postupující radikalizací) se jako jediné vhodné řešení nabízelo přímé vyjednávání s představiteli národněosvobozeneckého boje (Miller 1975, Story 1976).

První průzkumná jednání v Zambii, která následovala po převratu, skončila neúspěchem. Chaos, který kolonii zachvátil, umožnil Frelimo aktivně rozšiřovat svůj vliv i do oblastí, kam její vojska nepronikla ani po deseti letech války. Frelimo náhle zažívalo velkou

¹⁴ Území bylo jednostranně vyhlášeno jako stát Guinea-Bissau již v roce 1973.

vlnu podpory a nárůst počtu členů a příznivců. Vedení organizace tak cítilo, že je legitimním reprezentantem mozambického lidu. Teprve další jednání konaná v srpnu a září 1974 vedla k ustanovení přechodné vlády složené ze zástupců Frelimo a portugalského státu. Oficiální samostatnost země byla naplánována na 25. 6. 1975. Početní převaha představitelů Frelimo v přechodné vládě dávala znát, že portugalský faktor již není důležitý ani výrazně schopný nějaké změny situace. Frelimo se tak mohlo plně soustředit na konsolidaci své moci – likvidaci opozičních stran a zvláště disentu z řad Frelimo, který se s organizací rozešel během 60. let (Cabrita 2001:81-84).

5.3. Vláda Frelimo (1975 – 1983)

Doposud jsme popsali důvody a výsledky činnosti Frelimo od národněosvobozenecké války k dekolonizaci. V této části si představíme Frelimo jako dominantní stranu. Již bylo řečeno, že po konsolidaci vedení organizace převážila ideologická inklinace k zemím východního bloku, podívejme se, jaký posun proběhl uvnitř Frelimo do roku 1983.

Spolu s narůstajícím počtem osvobozených území narůstaly otázky zajištění jejich správy. Zároveň však nabízely možnost vyzkoušení své modernizační politiky v praxi. Koloniální správa byla v osvobozených územích nahrazena revoluční správou Frelimo, jejíž pozice byla značně ulehčena koncentrací obyvatelstva v opevněných vesnicích. Osvobozená území se tak staly laboratoří, kde veškeré socioekonomické změny byly pod přímou kontrolou organizace. Politika osvobozených území znamenala osvobození od portugalské správy, avšak v dikci Frelimo můžeme osvobození chápat i ve smyslu osvobození z primitivnosti. Existence opevněných vesnic (*aldeamentos*) se stala základem pro projekt komunálních vesnic (*aldeia comunais*) a pokusy o kolektivizaci venkova, modelem, který se měl stát základem pro další regiony země, ale který se podařilo výrazně prosadit jen v severních a jižních provinciích.

Frelimo od začátku pohlíželo na činnost tradičních struktur s despektem. Vnímalo je jako nespolehlivé, zpátečnické síly, které se zkompromitovaly spoluprací s koloniálním režimem. Koloniální správa využívala čtyř úrovní zahrnující: celé území kolonie, provincii, okres a administrativní bod. Koloniální přítomnost dosahovala nejvyšší koncentrace v jižních provinciích a obsazování postů administrativního bodu se tak stávalo značně obtížné. Portugalská správa tedy aktivně využívala činnosti tradičních struktur, kterým byla ponechána jejich autorita, ale zároveň byla rozšířena o pravomoci koloniální správy, zvláště pak výběr daní, organizace nucených prací, sčítání obyvatelstva, ad. Takovýto náčelník dostával označení

„malého krále“ (*régulo*). Frelimo po získání samostatnosti převzalo tento model, ale z výše uvedených důvodů se rozhodlo nahradit institut *régulo* dosazením vlastních správců, formování lidových soudů a vznikem poboček masových organizací (OMM - Organizace mozambických žen, OJM - Organizace mozambické mládeže, ad.), které se staly nositelem modernizačních politiky strany o povznesení obyvatelstva (byly využívány pro vzdělávací a další kampaně). Frelimo se tak podařilo získat moc až na úroveň lokality (Jelínek 2006: 92-95). Samotné odstraňování *régulos* se neukázalo být tak velkým problémem, naopak dosazování stranických buněk lidmi z odlišných oblastí (zvláště z jižního Mozambiku) vyvolávalo etnoregionální pnutí ve společnosti. Dalším problémem bylo časté slučování pozic a následné střety zájmů, ke kterému docházelo díky nedostatečnému množství spolehlivých kádrů (Bowen 2000: 48).

Po převrat v Portugalsku 1974 nebylo Frelimo rozhodně připraveno převzít moc nad státem a portugalská správa neudělala prakticky žádný pokrok k afrikanizaci veřejné správy a Frelimo se muselo potýkat s prakticky paralyzujícím nedostatkem vyškolených či jakkoliv zkušených lidí. Exodus Portugalců, kteří masivně odcházeli do Evropy, způsobil, že Frelimo bylo nuceno vstoupit do řady podniků, aby odvrátilo jejich kolaps. Vzhledem k nedostatku spolehlivých stranických kádrů, vytvořilo Frelimo tzv. dynamizační skupiny (*grupos dinamizadores*), které měly vytvořit síť stranicko-administrativních buněk (na venkově, ve městech a na pracovištích) a aktivně agitovat ve prospěch politiky organizace.

Rok 1977 však ohlásil významnou změnu: na 3. kongresu strany byla odsouhlasena oficiální cesta socialismu a transformace mozambické společnosti, jejímž nástrojem má být právě Frelimo (nyní jako *Partido Frelimo*). Bylo zavedeno centrální plánování a socialistický plán kolektivního zemědělství, které mělo poskytnout náležitou základnu pro rozvoj industrializace.¹⁵ Vznik velkých státních farem kopíroval logiku koloniální doby, kdy rozsáhlé farmy vyžadovaly pouze námezdní práci. Politika komunálních vesnic, která se zdála být úspěšná v oblastech severního Mozambiku, měla být nyní rozšířena na celé území státu. Monopolizace průmyslu, bydlení, profesních a dalších mor, stejně jako zdravotnictví a vzdělání vypovídá o snaze Frelimo plně obejmout celou společnost. Ustavováním masových organizací jako OMM, OJM nebo OSMZ (Organizace dětí mozambické revoluce) se Frelimo snažilo obejmout celou populaci a rozšiřovat tak svůj vliv, ustavováním převýchovných táborů

¹⁵ Organizace svou podporu po dobu národněosvobozenického boje odvozovala od rolnictva. To podporovalo Frelimo zvláště díky razantní protikoloniální rétorice, hlavní motivací však bylo očekávání navrácení půdy, která jim byla zabráná, či ze které byli vyhnáni. Na rozdíl od jiných zemí, jejichž historie obsahuje revoluční ozbrojený boj (zvláště pak Čína), v Mozambiku nikdy neproběhla pozemková reforma a veškerá půda se stala majetkem státu (Henriksen 1978: 444).

naopak odstranit opozici, produkty kolonialismu (prostitutce) a menšiny, které jsou v novém režimu zdůrazňujícím jednotu bez ohledu na rasu a původ považovány za anomálii (např. Svědkové Jehovovi). Rétorika Frelimo rozhodně obsahovala zásadní rozchod se vším co symbolizovalo kolonialismus – nejvhodnějším příkladem je katolická církev, jejíž majetek byl zabaven a misionáři vyhoštěni ze země. Zatímco do této doby opírala strana rétoriku své politiky o podporu rolníků, nyní dochází k radikální změně, kdy Frelimo bojuje o podporu měst a (ve skutečnosti neexistujícího) dělnictva. Vytvořením avantgardní strany tak reflektuje snahu o „ideologické“ očištění strany, ale také postoj Frelimo značící, že k třídnímu konfliktu je možné přistupovat jako k něčemu, co je možné kontrolovat z odstupu stranických úřadů a odstupu od většiny obyvatelstva¹⁶ (De Braganca – Depelchin 1986: 175).

Ustavení Mozambické lidově demokratické republiky spojilo stranické a státní struktury - do ústavy byla začleněna pasáž o dominantní úloze strany, propojení stranického a administrativního aparátu a spojení funkce prezidenta Frelimo s funkcí prezidenta státu. Do rukou Samory Machela, jako prezidenta země, připadly ještě další úlohy, jako velitel ozbrojených sil, nejvyšší soudce a předseda parlamentu. Funkce parlamentu byla silně redukována – scházel se pouze dvakrát ročně a projednával pouze agendu předem připravenou nejvyšším Frelimo. Obsazení parlamentu se odvíjelo od pyramidové struktury voleb – tzn. volby se konaly pouze v nejnižších správních jednotkách a kandidátky byly sestavovány a obsahovaly pouze členy Frelimo. Zvolení zástupci nižších organizačních složek volili zástupce do vyšších úrovní a tak dále až k orgánu Lidového shromáždění. Dle ústavy se volby měly konat každých 5 let, ovšem spolu s rozšířením násilností po celé zemi se konaly pouze v roce 1977 a následně až v roce 1986. V praxi tak o obsazení jednotlivých pozic ve stranicko-státní administrativě rozhodovalo vedení strany Frelimo (Cabrita 2001: 85-119).

Armádě nepochybně patřila zásluha za „vítězství“ v národněosvobozeneckém boji, ale její role, která byla značně důležitá v této etapě mozambické historie, musela být nepoměrně nižší v období krátce po získání nezávislosti. Armáda byla politickým nástrojem války, a v prvních letech po získání nezávislosti také nástrojem rozvoje země. Přesto jí byl upřen nárok na plat s příslibem do budoucna, kdy to hospodářská situace země dovolí. Tento fakt nakonec vyústil v armádní rebelie v roce 1975, kdy se armáda dožadovala platového a hodnostního vyrovnání jako kompenzaci za vítězný národněosvobozenecký boj, který dosadil vedení Frelimo do čela země. Nárok na hodnosti a plat jim byl sice uznán, nicméně za cenu

¹⁶ Jorge Rebelo, který měl na starosti propagandu, to komentoval: „Mnoho kádrů strany se izolovalo od mas v chybném domnění, že kontakt s masami je připravuje o respekt – být ve vůdčí pozici v jejich pojetí nezbytně znamená žít v odstupu od mas a vyvolávat v nich strach.“

rozsáhlých čistek ve vedení a její užší provázání s Frelimo. Přestože v dalších letech armáda nebyla využívána jako mobilizační nástroj, nemohla zůstat opomenuta. Svázání s kádry Frelimo ji sice znemožnilo stát se svébytným samostatným aktérem, ale nezabránilo ji podílet se na moci – v souvislosti se snahou o ideologickou očistu strany, a tak byla armáda nahlížena jako rezervoár stranických kádrů a v nejvyšších funkcích Frelimo je snadno možné najít řadu armádních představitelů. S narůstající intenzitou bojů občanské války se armádní představitelé dostávali do pozice zástupců představitelů jednotlivých provincií (Malache – Macaringue – Coelho 2005: 165-173).

Bowen (2000) si pokládá otázku, jestli je možné považovat politiku Frelimo za socialistickou, neboť je patrné, že se realita značně lišila od proklamovaných ideálů. Přestože Frelimo tvrdilo, že pracuje v zájmu aliance dělníků a rolníků, bylo očividné, že je strana značně zaměřena proti nim – kolektivizace zemědělství a posunutí rolnictva do pozice pouhé sezónní námezdní síly. Dalším argumentem, který předkládá, je problematika radikální mechanizace a industrializace, kterou stát prosazoval jako prostředek k modernizaci země. Vzhledem k tomu, že Mozambik byl na úsvitu nezávislosti značně nerozvinutý, nemusí politika radikálního rozvoje nutně znamenat, že je socialistická. Sumich a Honwana (2007) v tomto duchu tvrdí, že perioda let 1977-1983 následovala logiku koloniálního období, jsou pouze malé rozdíly mezi autoritářským kapitalistickým státem vedeným osvícenými koloniálními správci a autoritářským socialistickým státem vedeným stejně malou a nadřazenou socialistickou stranou.

Plány Frelimo na rozvoj země můžeme skutečně hodnotit jako oddanost socialistickému stylu plánování (Young 1988). Avšak z pozice významu ideologie, který je jedním z nejvýznamnějších pilířů jakéhokoliv totalitního či totalitarizujícího režimu, narážíme na značné nedostatky i ve vysokých funkcích Frelimo. Manning ukazuje, že řada představitelů Frelimo se sice považovala za komunisty, avšak nebyli schopni říci, co komunismus znamená (2002: 53). V Linzově typologii nedemokratických režimů jsme představili přítomnost tří proměnných, které tato typologie využívá. V případě Mozambiku tak sice nalezneme formálně vedoucí ideologii, ale spíše než o středobodu logiky společenského procesu (který je naplňován v podobě jejího zhmotnělého tělesa – strany) můžeme mluvit o charakteristické mentalitě režimu. Nebyla to výlučnost ideologie, která přivedla Frelimo k autoritářské vládě, ale odkaz Frelimo jako odbojové organizace vyžadující maximální jednotu. Necitlivost vůči sociálnímu a kulturnímu charakteru země odvracela obyvatelstvo od Frelimo a namísto žádané participace se dostavovala apatie (Manning 2002: 54).

Vznik Zimbabwe v roce 1980 a ukončení nepřátelství se sousedním státem přeneslo zaměření Frelimo na domácí půdu. Ve snaze zlepšit podmínky mezi vládou a odcizujícím se obyvatelstvem bylo učiněno množství kroků: možnost otevřeně se vyjádřit k vládě Frelimo, uzavírání řady převýchovných táborů, Samorou Machelem odstartovaný plán prosazující boj proti korupci¹⁷ a obsazování vládních postů podle kompetencí, nikoliv na základě etnického původu či mocenských pozic uvnitř Frelimo. Dalším pozitivním krokem také byla částečná restaurace nepřátel režimu pod heslem „upevněme co nás spojuje“ (Mazula 2004: 189). Avšak špatně plánované sociálněekonomické zásahy ve společnosti tváří v tvář nedostatečným mobilizačním kapacitám Frelimo a stoupajícímu násilí opoziční ozbrojené organizace Renamo (*Resistência Nacional Moçambicana*) postupně zvrátily počáteční pozitivní ekonomický trend a nastalo období rychlého úpadku. Nové volání po znovu sjednocení strany odsunulo prosazující se technokraty do pozadí a vedlo ke znovu posílení represí a vzniku kontraproduktivních akcí jako nucené stěhování do komunálních vesnic¹⁸ nebo Operace produkce,¹⁹ které zbavovaly Frelimo posledních známek podpory měst (Manning 2002: 54-55).

4. kongres strany sice oficiálně potvrdil správnost nastoupené cesty socialismu, ale jeho závěry podporují decentralizaci, rozkládání nevýdělečných státních farem²⁰ a podporu rodinných farem (avšak bez výraznější koncepce jak tuto politiku přenést na venkov).

¹⁷ Podle Scott (1988) je právě toto důkazem personální vlády v Mozambiku.

¹⁸ Stěhování do komunálních vesnic bylo do r. 1983 „dobrovolné,“ avšak od tohoto roku je vidět, že Frelimo využívá komunální vesnice ke stejnému účelu jako koloniální správa – k zamezení přístupu ozbrojených rebelů k obyvatelstvu.

¹⁹ Operace produkce (1983) měla očistit města mozambického jihu a středu. Násilné přemísťování nezaměstnaných, prostitutek, ad. do severní provincie Niassa mělo napomoci produktivitě země.

²⁰ Přesto zůstávaly důležité ideologické výtvořiny jako monstrózní zemědělský projekt CAIL (*Complexo Agro-Industrial do Limpopo*)

6. Renamo a občanská válka

Občanská válka se objevuje díky faktorům, počínaje značnou etnickou fragmentací a polarizací, nerovnoměrnou distribucí bohatství či omezenou politickou svobodou spojenou s nedemokratickými režimy (Lindemann 2008). V případě Mozambiku můžeme tyto aspekty zařadit do jednoho bloku. Snahou není popřít, že rebelie pocházející ze strany Renamo byly motivovány vyloučením etnik středního a severního Mozambiku v procesu budování státu, stejně jako konfrontační politikou Frelimo. Přesto však dominantním faktorem, který stojí za vznikem Renamo, je destabilizační politika okolních zemí, zvláště pak sousední JAR a Rhodesie, které vnímali přesun moci do rukou původního afrického obyvatelstva jako přímé ohrožení vlastních zájmů. Okamžitě vyhlášená podpora národněosvobozeneckému boji v okolních státech a poskytnutí svého území pro činnost ANC (*African National Congress*) a ZANU (*Zimbabwe African National Union*), které obě bojovaly proti bělošské nadvládě, nemohla přidat ani jedné ze zmíněných zemí na klidu. V této části si představíme vývoj Renamo a jeho přeměnu z opoziční vojenské organizace v opoziční stranu.

Na rozdíl od Frelimo, které vzniklo od začátku jako politická organizace, která se následně rozhodla pro ozbrojený boj, se Renamo vyznačuje spíše opačnou logikou – ozbrojený boj, potom politická organizace. Vznik organizace je úzce svázán s portugalskými osadníky, vojáky a příslušníky portugalské tajné policie (PIDE/DSG), kteří se odmítli smířit s novým pořádkem. Nicméně organizace zahrnovala i další členy, kteří se rekrutovali z řad Frelimo a kteří nebyli spokojeni s průběhem ustavování nového režimu. Hlavním iniciátorem této činnosti byla *Rhodeská tajná služba* (CIO), která se snažila likvidovat ozbrojenou opozici bělošského režimu, která se aktivně vyskytovala na území Mozambiku. Snahou CIO však nebylo vytvořit organizaci, která by se přímo konfrontovala s armádou nového státu. Vzniku samotné organizace tak předcházely sabotérská komanda Remo (*Resistência Moçambicana*). Avšak jejich nízká efektivita, která byla daná zvláště nízkým počtem jednotek, přinutila CIO k přehodnocení strategie. Iniciovala tak vznik nové organizace, která měla, na rozdíl od předchozí, plně fungovat na území Mozambiku a aktivně bojovat proti jednotkám ZANU. Nově vzniklé Renamo tak začalo fungovat během roku 1977 pod vedením Andrého Matsangaizy. Během prvních let činnosti organizace se její vliv rozšířil do středomožambických provincií Manica a Sofala (Cabrita 2001: 143-152).

Přelom 70. a 80. let znamenal pro organizaci první změny. Smrt Andrého Matsangaizy v roce 1979 značně zasáhla morálku organizace. Jeho nástupce Afonso Dhlakama sice

neoplýval charismatem bojovníka jako jeho předchůdce, ale naopak přinášel do organizace nový vliv.. Dhlakama ve snaze zachovat jednotu organizace ponechal původní vedení a rozšířil je o řadu svých spolupracovníků. Namísto autoritativního vedení zaváděl princip konsensuálního řešení problémů (Cabrita 2001: 161). Zároveň však nástup Dhlakamy znamenal uvolňování ze sevření CIO, která držela od sebe oddělenou vojenskou (Dhlakama) a politickou reprezentaci (Portugalci v zázemí Rhodesie, kteří zvláště spolupracovali na činnosti radiového vysílání do Mozambiku – Hlas svobodné Afriky (*Voz África Livre*)). Volby v Zimbabwe v roce 1980 znamenal pro JAR proměnu spojence v zapřísáhlého nepřítele.²¹ Záštitu nad činností vojenské i politické části organizace tak převzala právě JAR. Dalším znakem nástupu Dhlakamy do vedení je osamostatnění se od politického křídla organizace a počáteční snaha o vytvoření vlastní politické reprezentace (Morgan 1990: 606).

Renamo se sice od začátku vyznačovalo cílem pouze destabilizace vlády Frelimo, avšak později se objevily v rámci formování politického programu požadavky na ustanovení vlády národního smíření s Frelimo, revizi sociální politiky (zvl. zrušení komunálních vesnic a převýchovných táborů), zavedení tržního hospodářství a soutěže politických stran. Přestože původní snahou Renamo bylo spojit své síly s nějakou významnou osobností, která by vytvořila politický program, zůstalo toto očekávání nenaplněno a organizace musela přistoupit k vytvoření vlastního programu, stejně jako vytváření vlastních kontaktů v zahraničí a konečně také vlastní zahraniční reprezentace. Ta však nebyla složena z loajálních členů Renamo, ale ze sympatizujících Mozambičanů žijících v exilu, kteří neměli žádnou přímou návaznost na organizaci. Avšak tyto snahy Renamo narážely v zahraničí nepochopení a nezájem, který byl dán zvláště vlastní nezkušeností, nedostatkem diplomatického personálu a také cejchem prodloužené ruky režimu v Pretorii. Ze strany Frelimo získávala organizace pramalé pochopení, z úst prezidenta Machela byla organizace otevřeně označována za projev nežádoucí projev tribalismu s banditismu, pro které není v moderním Mozambiku místo²² (Cabrita 2001: 167-209).

Způsob verbování nových členů a bojovníků od začátku spoléhal na přepadávání a násilné rekrutování. Vzhledem k tomu, že organizace nebyla nikdy schopna ohrozit větší města, zůstával jejím hlavním zájmem venkov. Bohužel s tímto se také nesl fakt nízkého vzdělání rekrutů. Ti, kteří měli sekundární a vyšší vzdělání byli posíláni do přímého okruhu Dhlakamy. Někteří autoři považují Renamo za pouhou rebelii etnika Nda, kdy zvláště odkazují na původ Dhlakamy (Klíma 2001, Klíma 2007). Takovýto pohled je však poněkud

²¹ Nová armáda Zimbabwe se nyní aktivně zapojovala proti výpadům Renamo.

²² Machel mluvil s rebelii etnika Nda a Sena (střed a sever Mozambiku) proti etniku Shangaan (jih).

omezený. Dominanci etnika Ndaou je možné vysvětlit např. blízkostí k hranicím Zimbabwe, nebo tradiční rivalitou s okolními etniky. Tato dominance však byla pouze dočasná, neboť až 60% guerillových bojovníků bylo naverbováno z provincie Zambézia. Renamo se na rozdíl od Frelimo snažilo předcházet nepotismu a veškerý administrativní personál, který byl verbován z provincií s tradičně silnou podporou (Sofala, Zambézia, Tete a Manica) byl přesouván do jiných provincií. Zmiňme ovšem fakt, že ani na ostatní provincie nebylo zapomenuto a organizace si dávala značně záležet, aby dokázala reprezentovat všechny regiony na různých úrovních (Manning 2002: 79-83).

Jak již bylo řečeno, základnou organizace byl zvláště venkov a Renamo jakou součást své politiky prosazovalo zásadní rozchod s necitlivými sociálními reformami Frelimo, zvláště budování komunálních vesnic a ztráta vlivu tradičních autorit. Jak je vidět na administrativní struktuře organizace (příloha č. 2.), Renamo podporovalo znovu obnovování vlády *régulos*. Kromě toho se Renamo snažilo reprezentovat opak všeho co symbolizovalo Frelimo, tedy zásadní rozchod se současnou situací v zemi. Podpora organizace se však odvíjela od očekávání přívrženců na zlepšení podmínek k životu, které se jim pod vládou Frelimo nedostávalo. Se stoupající intenzitou a krutostí války však bylo zřejmé, že takového cíle je nejen obtížné dosáhnout, ale i faktická porážka Frelimo je nemyslitelná vzhledem k vyzbrojení Renamo a faktu, že organizace byla schopna operovat aktivně pouze na mozambickém venkově aniž by ohrozila větší, zvláště provinciální města. Renamo si tyto skutečnosti plně uvědomovalo a bylo jasné, že musí změnit svůj přístup vůči náboru nových členů a musí začít aktivně budovat politické křídlo organizace (Manning 2002: 84-91).

Nová náborová kampaň z roku 1989 byla zaměřena na městské a vzdělané obyvatelstvo, které se mělo stát součástí politického křídla. Organizace věděla, že takovou kampaň již nemůže zakládat na antagonismu vůči Frelimo (vzhledem k tomu, že agresivní politika Renamo odpuzovala i řadu jejích bývalých přívrženců), ale rozhodla se ji založit na příslibu budoucího vzdělání v zahraničí pro nové členy.²³ Tato taktika skutečně účinkovala, nicméně do budoucna tak zavazovala organizaci k něčemu, co nebyla schopna splnit. První kongres Renamo se konal v červenci 1989 na ústřední základně Gorongosa a závěry z něj daly jasně najevo, že Renamo musí najít cestu k dohodě s Frelimo, která povede k národnímu usmíření a ústavní reformě. Organizace získala kontrolu nad zahraniční reprezentací a nově zformované politické vedení ctilo etnoregionální diverzitu stejně jako již dříve administrativní členění organizace. Tento vývoj, který posunul Renamo vstříc její politické budoucnosti, však

²³ Podobou taktiku můžeme sledovat i u dalších guerillových organizací, např. Hnutí 19. dubna (M-19) v Kolumbii.

nenacházel pochopení u Frelimo, které o opozici stále referovalo jako o skupině banditů (Manning 2002: 91-95).

7. Transformace

Renamo se v průběhu své existence vyvinulo z čistě vojenské organizace v organizaci, která očekávala své uznání jako relevantního politického aktéra. Pro ukončení přípravné fáze je však nezbytné, aby došlo k značnému vývoji i na straně autoritářského režimu – na vládní straně tak muselo dojít k nezbytné liberalizaci. V této části se budeme nejprve věnovat rozpadající se pozici Frelimo, které vedly k samotnému mírovému vyjednávání a naplňování dohod. Představíme si tak liberalizační a demokratizační fázi celého procesu v Mozambiku.

7.1. Konec starého režimu

V předchozí části jsme se věnovali transformaci Renamo z odbojové organizace v zárodky politické strany. Tím proces není rozhodně uzavřený, neboť je možné jej sledovat zvláště v období naplňování samotných dohod a volební kampaně k prvním volbám. Přesto se nemůžeme posunout dále, aniž bychom nezmínili veškeré události, které vedly Frelimo k razantnímu přehodnocení situace.

V roce 1983 můžeme vidět vzestup nelibosti opozice uvnitř Frelimo vůči vládě Samory Machela (Chissano, Guebuza, Matsinhe). Avšak Machel tuto revoltu uvnitř vedení strany řešil v poklidu jmenováním nespokojenců do vzdálených administrativních postů v zemi. Významnější jsou však ekonomické pobídky, které podkopávaly legitimitu režimu. Stoupající intenzita bojů a špatné hospodářské výsledky, které vyústily v druhé odmítnutí do RVHP, nutily Frelimo k mezinárodní akci – požádání o vstup do MMF, hledání podpory v zahraničí (USA) a snaha o usmíření s JAR. Poslední krok vyústil v roce 1984 v dohodu z Nkomati (*Nkomati Accord*), která obě strany zavazovala k zastavení jakékoliv podpory národněosvobozeneckým hnutím (ANC a Renamo). Mozambik svou část dohody naplnil, avšak JAR nikoliv, ta v omezené míře nadále poskytovala materiální pomoc Renamu. Tato dohoda však měla zásadní nedostatek – nevztahovala se na samotné Renamo. Organizace totiž byla oběma stranami nahlížena pouze jako destabilizační nástroj Pretorie (z pozice JAR velice úspěšný a efektivní). Avšak efektivní pokračování bojů ukázalo, že Renamo je schopno zúročovat svůj destabilizační potenciál samostatně. Obavy z pokračování války vedly za prostřednictví JAR k vyjednávání mezi Frelimo a Renamo. Úspěchu Pretorijské deklarace (*Pretoria Declaration*), tedy snahy o dosažení konsensu mezi vládními představiteli a Renamo, bránily jejich protichůdné postoje – Renamo vyslovovalo své požadavky v duchu svého

„programu“: kapitulace vlády, tranziční vláda vedoucí k demokratického režimu, reorganizace armády, znovuzavedení autorit tradičních struktur a garance politického působení bez omezování ze strany vlády. Frelimo naopak požadovalo ukončení nepřátelství a na oplátku nabízelo kooptaci vedoucích osobností Renamo do struktur autoritářského režimu a odklon od marxismu k africkému socialismu, dále požadovalo uznání Machela za hlavu státu, poskytnutí dostatečného množství času k provedení požadovaných reforem a neexistenci vítězů ani poražených (Cabrita 2001: 213-231).

Patrně nejvýznamnější změnou, která znamenala nástup rozsáhlých změn byla tragická smrt Samory Machela v roce 1986. Novým prezidentem Frelimo (a Mozambiku) se stal třetí muž ve stranické hierarchii Joaquim Chissano. Chissano patřící ke skupině pragmatických politiků oddaných své práci, to ukázal svou činností jako předsedy vlády v tranziční vládě z let 1974-1975. Aby upevnil svou pozici uvnitř strany obrátil se na všechny, kteří byli za Machelova působení odsouváni do pozadí (Guebuza, Chipande, Matsinhe). Machel se během své vlády snažil vytvářet iluzi nerasistické vlády a obklopoval se mulaty či bělochy, které jmenoval do vysokých pozic ve státě. Nástup Chissana znamenal zásadní rozchod s touto politikou. Svým manifestem směřovaným hrdinů národněosvobozeneckého boje shrnul zásadní problémy a úkoly Mozambiku – (1) přílišná koncentrace moci v rukách Frelimo, (2) etnické pnutí ve společnosti oslabuje Frelimo, centrální vláda by měla odpovídat diverzitě ve společnosti a nereprezentovat pouze jednu skupinu, jinými slovy: vyloučení všech nepůvodních obyvatel z podílu na moci²⁴ a zastoupení členů strany i z jiných částí země, (3) usmíření s Renamo na národní úrovni. Chissano se sám prezentuje jako propagátor razantních změn (Cabrita 2001: 241-244).

Změny prováděné ze strany Frelimo musely být velice rychlé. Katastrofální stav ekonomiky měly odstranit razantní programy hospodářské a sociální obnovy, které zaváděly decentralizaci a privatizaci veřejných služeb a státních farem. Přestože do konce 80. let dokázaly vrátit mozambické hospodářství k růstu, narážel na zásadní problém – stále pokračující ozbrojené střety mezi Renamo a Frelimo, které prakticky vyústily v neschopnost vlády ovládat většinu území země (Simpson 1993: 328-329). Ekonomické procesy ve společnosti mají dopad i na politickou a společenskou stránku života autoritářských režimů. Ekonomický pluralismus a svobodný trh decentralizují procesy rozhodování, rozmnožují centra moci a posilují občanskou společnost, stávají se tak základním kamenem hlubší přeměny (Gedlu 1998: 19). Jelikož nás zajímá zvláště otázka politické přeměny v podobě elit,

²⁴ Tato skutečnost se dotkla i druhého muže ve stranické hierarchii Marcelina dos Santose, který je původem mulat.

můžeme vidět, že takovéto procesy podporují zmnožení pluralismu uvnitř Frelimo. Toto je zvláště zřejmé na 5. kongresu Frelimo, kde je patrná dělicí linie mezi technokraty, kteří si uvědomují potřebnost změn (Chissano, Guebuza), a hardliners (např. armádní představitelé), pro které tyto změny znamenají jasnou ztrátu vlivu. (Bowen 2000: 189-200). 5. kongres znamenal přelom uvnitř strany, bylo oficiálně upuštěno od marxismu a Frelimo udělalo první kroky k vlastní přeměně v masovou stranu. Během 80. let vyrostla ve Frelimo řada mladších členů a těm mělo být umožněno podílet se aktivně na funkci strany, avšak nikoliv na úkor staré generace, došlo tak k rozšíření řad nejvyšších orgánů. Je dobré taky zmínit, že toto rozšíření se také neslo v duchu posílení etnoregionální diverzity ve vedení Frelimo (Manning 2002: 122-124)

Konec 80. let přinesl také debatu o změně ústavy, která by zakomponovala všechny rozsáhlé změny a poskytla rámec do budoucna. Vypuštění vedoucí úlohy Frelimo bylo malým problémem, naopak velké spory vyvolávala otázka zavedení vícestranické soutěže. Sám prezident Chissano nebyl této myšlence nakloněn, protože se obával hrozby přílišné fragmentace a velká řada členů se odmítla vzdát myšlenky ztráty dominantní pozice Frelimo ve státě. Finální rozhodnutí bylo ponecháno na lidu, aby rozhodnutí vlády bylo dostatečně legitimní. Přestože venkov se vyjádřil proti zavedení vícestranické soutěže, rozhodnutí městského obyvatelstva, které bylo ve prospěch změn, bylo pro Frelimo důležitější vzhledem k tomu, že strana od měst odvozovala svou podporu (Manning 2002: 127)

Před Frelimo také stál problém separace strany od státu. Tímto tématem se zabýval 6. kongres strany v roce 1991. Tento proces se v zásadě nesl v duchu rozhodnutí zavést systém více stran. Stejně jako při 5. kongresu pocházely námitky z řad konzervativních částí strany, kteří se nechtěli vzdát materiálních výhod, privilegovanému přístupu ke zdrojům. Tento fakt vytvářel uvnitř strany značné tenze. Aby se vláda vyhnula masové nespokojenosti, která by následovala po nezbytném omezení stranických platů, změnila tak jednoduchým zákonem statut řady straníků ve státní zaměstnance prakticky stejným příjmem jako předtím. Tato skutečnost byla vysvětlena tím, že řada straníků opustila své zaměstnání, aby se mohla věnovat plně činnosti strany. Dalším problémem bylo počáteční zmatení pozic a chaos, který vyplýval z nové situace. Zvláště velkým problémem bylo vysvětlení důležitosti a nezbytnosti tohoto procesu lokálním samosprávám, tedy dynamizačním skupinám, které prakticky zastavily svou činnost. Pro masové organizace znamenal proces ztrátu finančních příjmů a pocit, ztráty podpory Frelimo. Řada z nich se tedy oddělila a s podporou mezinárodních organizací šla vlastní cestou (Manning 2002: 128-131).

Posledním důležitým bodem byla otázka zda otevřít či neotevřít jednání s Renamo. Ještě před 5. Kongresem Chissano odmítal jakákoliv jednání s Renamo. Tento krok je však možné interpretovat jako snahu o upevnění své pozice před blížícím se stranickým kongresem. Frelimo však postrádalo komunikační kanály s opozicí. I přestože historie samostatného Mozambiku je plná antagonismu vůči církvi, pověřila církevní hodnostáře navázáním kontaktů s Renamo (Hume 1994: 28).

7.2. Mírová jednání a naplňování dohod

Jak již bylo podotknuto výše, absence komunikace mezi Frelimo a Renamo vyústila v zapojení církve jako nestranného aktéra v procesu. Přestože pokusů o přímá jednání bylo několik, ke skutečným jednáním došlo až červnu 1990 a protáhla se až do října 1992. Jednání se od začátku nesla v duchu vzájemné nedůvěry. Nicméně jedním z prvních dosažených cílů bylo podepsání dohody, která zaručovala příměří v oblasti transportních koridorů (tzv. Beirský a Limpopský koridor), které jsou dopravní tepnou z mozambických přístavů do okolních států a které se logicky stávaly častým terčem Renamo. Avšak tento úspěch byl na dlouhou dobu posledním. Silná nedůvěra mezi oběma stranami a zároveň značně odlišné pohledy na způsob přeměny v systému se odrazily na pomalém postupu a neschopnosti dohodnout se na pořadí samotné agendy. Renamo odmítalo reformní kroky vlády za nelegitimní a požadovalo aktivní roli OSN v procesu, naopak vláda Frelimo odmítala jakékoliv zásahy do suverenity země. Problém odstranění vzájemné nedůvěry byl tedy jednou z hlavních překážek, které bylo nutné odstranit. Za velkého přispění prostředníků došlo k vytvoření tzv. Preambule, která zavázala Frelimo jednat v souladu s finální podobou dohod a konec bojů Renamo proti stávajícím zákonům a institucím země. Toto zmírnění vzájemného napětí napomohlo k rychlejšímu projednávání agendy – otázky politických stran, volebního zákona, armády, příměří, záruk, ad. (Hume 1994).

Základní rysy zákona o politických stranách připravilo Frelimo a součástí mírových jednání se staly až po nátlaku Renamo, které si vyhrazovalo právo se k zákonu vyjádřit. Jeho schválení v mozambickém parlamentu tak bylo ponecháno na dobu po podpisu mírových smluv. Zákon o politických stranách z roku 1991 pak mluví o tom, že politické strany musejí mít vnitřní organizaci a demokratické programy, které podporují národní myšlenku. Naopak stranám je zakázáno vytvářet programy na základě rasy, náboženství, kmene či regionu (Mazula 2004: 196). V otázce volebního zákona obě strany uznaly nutnost přímé volby

prezidenta a nutností získat 50% hlasů pro vítězství v prvním kole. Dohledem nad volbami byla pověřena Národní volební komise (CNE), které se měly účastnit všechny politické strany. Avšak samotný volební zákon měl být projednán na Konferenci o volebním zákoně (*The Multiparty Conference*) za účasti všech politických stran. V otázce ústavy stále přetrvávaly rozpory – Renamo si chtělo zachovat právo vyjádření se ke stávající ústavě i po zakládajících volbách (tj. ústavě jednostranně přijatou vládou Frelimo). Z hlediska ústavního práva je tento krok nemožný, a tak došlo k vzájemné dohodě mezi Afonsem Dhlakamou a Joaquimem Chissanem, který přislíbil ústavní reformu, která by následovala logiku finálních dohod. Avšak stále se prodlužující jednání odsunula do pozadí vojenské otázky, stejně jako otázky samosprávy. Ke konci se také objevovaly nečekané požadavky Renamo k uchování vlastní administrativní struktury nad kontrolovanými regiony (Hume 1994).

Mírová dohoda z konce roku 1992 (*General Peace Agreement – GPA*) tedy vytvořila vzájemné záruky a předurčila rámec v jakém budou změny probíhat. Důležitou roli v tomto procesu mělo sehrát mezinárodní společenství, avšak tato role měla pouze poskytnout dostatečné zázemí pro vyjednávání mezi stranami. Mise OSN v Mozambiku (ONUMOZ) tak nezasahovala do vyjednávání mezi stranami, ale soustředila se pouze na otázky spojené s demilitarizací a reintegrací vojáků a vracejících se uprchlíků do společnosti, ale byla tak součástí Kontrolní komise (*Comissão de Supervisão e Controle – CSC*) dohlížející nad hladkým průběhem celého procesu, stejně jako mise dohlížející nad přípravou a průběhem voleb (příloha č. 3).

Celý proces byl provázen sérií zpoždění a problémů, které vyústily nejen v nedokončený proces demilitarizace a reintegrace všech vojáků k datu voleb, ale také samotné odsunutí voleb o jeden rok, tj. z plánovaného října 1993 na říjen 1994. ONUMOZ byla vybavena daleko větším počtem vojáků a rozpočtem než předcházející mise v Angole, jejíž činnost byla završena znovuobnovením bojů mezi oběma stranami. Právě tato zkušenost byla hlavní motivací k dokončení demilitarizace státní armády a vojska Renamo. Cílem bylo vytvořit a vycvičit novou profesionální armádu, která by byla složena z poloviny z původních jednotek státního vojska a z druhé poloviny z jednotek Renamo, a nabídnout tak zaměstnání mnoha vysloužilým vojákům. Avšak očekávání o snadném naplnění stavů nové armády se nekonalo – řada z bývalých bojovníků byla válkou unavena a snila o návratu do rodných

vesnic.²⁵ Jak uvidíme dále, únava z vleklých bojů ovlivňovala rozhodnutí armády i do budoucna (Alden 1995).²⁶

Celý politický proces je značně nákladný, stejně jako činnost politických stran. Protokol III. Všeobecné mírové dohody GPA zavazoval vládu k materiální a logistické podpoře Renamo a dalších opozičních stran. Financování činnosti Renamo a dalších stran mělo být zajištěno skrze příspěvky mezinárodních dárců. Pomalost finančních přesunů v tomto případě značně zpomalovala celý proces a pomáhaly stupňovat napětí. Dhlakama často hrozil, že účast Renamo ve všech komisích ukončí. Renamo tak aktivně zpomalovalo celý proces s odvoláváním na chybějící (slíbené) finance a také nedostatečnou logistickou podporu a komfort ze strany vlády. Obě dvě výtky můžeme také chápat jako součást snahy Renamo zpomalit proces do doby, než vyřeší personální problémy.²⁷ Politická reprezentace, která byla vyslána do tranzičních komisí byla složena z některých představitelů vojenského vedení, ale také rekrutů z poslední doby, jejichž vazba na Renamo byla slabá. V podobném duchu je možné mluvit i o reprezentacích Renamo v provinčních oblastech (Manning 2002: 105-118).

Zatímco téměř ve všech komisích existovalo poměrné zastoupení Frelimo a Renamo, v případě Národní volební komise (*Comissão Nacional de Eleições – CNE*), orgánu dohlížejícím na průběh voleb, existovalo zastoupení všech politických stran. Než však přistoupíme k činnosti CNE, je potřeba se věnovat Konferenci o volebním zákoně (*The Multiparty Conference*). Na činnosti této konference je možné sledovat základy budoucí logiky politické soutěže Mozambiku. Majoritní logika ústavy z roku 1990 předznamenávala, že po prvních volbách ztratí politické strany velkou část svého současného vlivu. Konference o volebním zákoně tak poskytovala příležitost aktivně se podílet na politice země a prosadit své požadavky i na úkor vlády Frelimo. A nejenom to, důležitost jejich přítomnosti v celém procesu jim dávala do rukou nástroj na zlepšení své materiální pozice před blížícími se volbami (např. bojkotem účasti v Konferenci atp.). Důležité je také upozornit na vnímání celého procesu z pozice aktérů. Zatímco Renamo a malé opoziční strany zastávaly názor, že volební zákon má vzejít jako konsensus na základě společného jednání, Frelimo naopak zastávalo svou převahu v procesu. Frelimo tak vytvořilo návrh volebního zákona, který byl

²⁵ Zmiňme také fakt, že v celé věci hrála také značnou roli finanční stránka, např. pro bývalé vládní vojáky byly platové podmínky v nové armádě byly mnohem horší, naopak pro bojovníky Renamo byla nová armáda prostředkem jak konečně získat žold (Manning 2002: 111).

²⁶ Paradoxní skutečností také je, že celý proces se výrazně nedotkl policie, která má dodnes špatnou pověst zkorumpovaného orgánu, který zneužívá svou moc. Pro bližší informace viz. *Mozambique Police 'kill at will'* <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/7372433.stm> (online: 28.6.2009).

²⁷ Jak již bylo zmíněno dříve, Renamo teprve koncem 80. let vytvářelo politické vedení a od roku 1989 se snažilo přilákat větší množství vzdělaných lidí.

předložen ostatním stranám k připomínkám. To se setkalo samozřejmě s odporem a zpomalením celého procesu, který znamenal, že volební zákon nebyl ve chvíli voleb prakticky vůbec projednán. Také zde můžeme vidět další jev: při jednání v Římě bylo jednou z hlavních obav Renamo zmnožení politických aktérů, které by straně ubíraly na vlivu. Ovšem logika zakládajících voleb, která se nesla v duchu rozchodu se starým pořádkem, stavěla nově založené politické strany do kontrapozice k Frelimo. Činnost konference ukázala, že Renamo nachází v jejich podobě spojence. To předznamenává dodnes přetrvávající štěpení Frelimo vs. opozice (Renamo a malé politické strany)²⁸ (Manning 2002: 172-180).

Činnost CNE byla zahájena na začátku roku 1994 a nesla plnou zodpovědnost za přípravu a průběh voleb. Tato byla sestavena ze zástupců všech politických stran, avšak byla zde snaha, aby celá komise vystupovala nezáužatě. Tuto skutečnost měl reprezentovat Brazão Mazula, naopak politické strany se snažily získat plnou kontrolu nad svými reprezentanty v komisi. Mazula se i tomuto snažil bránit aktivním zapojováním jednotlivých členů komise do diskuze. Velkým problémem pro komisi byla skutečnost neprojednaného volebního zákona. Jelikož však existoval jasný odkaz GPA, který předurčil nezbytnost zakončení mírového procesu skrze svobodné volby, pracovala komise s volebním zákonem jako řádně schváleným (Manning 2002: 180-184).

²⁸ To je možné ilustrovat na snaze Renamo vytvořit v roce 1999 širokou volební koalici proti Frelimo, nebo na obdobné snaze v roce 2004, kdy se menší strany pokoušely vytvořit volební koalici, tentokrát bez účasti Renamo (Fiala 2005).

8. *Demokratizace*

8.1. Zakládající volby (1994)

Obě dvě strany před volbami trápil společný problém – rozšířit dostatečně vlastní podporu. To znamenalo pro obě všechny nutnost hledat podporu u dříve opomíjených částí obyvatelstva. V tomto případě to byli muslimové a tradiční autority. Přestože Renamo bylo zpočátku zahrnuto podporou muslimů, nebyla strana ochotná zařadit muslimy do své kandidátky. Tento krok naopak učinilo Frelimo, právě tento fakt neochoty ze strany Renamo znamenal pro Frelimo jasný zisk. Tradiční autority byly pro obě strany vysoce důležité, Renamo je považovalo po celou dobu své existence jako základ své podpory, naopak Frelimo ve snaze rozšířit svou obecnou podporu usilovalo o znovuzískání jejich důvěry. Pozice Frelimo byla nejen obtížná ve snaze získat podporu voličů, ale také byla zatížena historií. Svou vlastní reformulací ztratilo Frelimo před obyvatelstvem původní jasné kontury, avšak nová tvář strany ještě nebyla vytvořena. V neprospěch Frelimo také působil vzrůst kriminality a korupce, které se výrazně objevily během období liberalizace koncem 80. let. Přesto se strana se tak ve volbách snažila těžit z minulosti a zvláště jejích zásluhu na získání nezávislosti Mozambiku a dalších reprezentativních následujících během vlády Frelimo (lékařská péče, vzdělání, atp.). Přestože se Frelimo snažilo zlepšit postavení různých etnik ve státě i ve straně, byla i nadále osočována ze zvýhodňování jihomozambických etnik. Pokud jsme naznačily, že uvnitř Frelimo stále panovalo pnutí mezi stranou a mladou generací, pak období okolo voleb znamenalo posílení proreformně zaměřených členů. Uvnitř Frelimo dodnes zůstává rozdělení mezi hrdiny mozambické revoluce (národněosvobozenického boje) a novou generací pragmatiků, kteří vyrostli v období autoritářské vlády. Důmyslné rozdělení stranických (a po vítězných volbách i státních pozic) zachovávalo status quo a umožňovalo řešit řadu problémů skrze vzájemnou diskuzi (Manning 2002: 132-136).

Kampaň Renamo byla naopak založena na značném antagonismu vůči Frelimo, zdůrazňovala řadu chyb, kterých se dosáhlo za vlády jedné strany (komunální vesnice, marginalizace tradičních struktur, atd.). Pokud naopak Frelimo poukazovalo, že Renamo nevzniklo jako odbojová organizace hájící zájmy Mozambického lidu, ale jako diverzní organizace CIO a JAR, pak Renamo bylo ochotno uznat fakt, že sice požívali jejich podporu, ale zároveň se snažilo dokázat, že hlavním motivem vzniku byla právě nevybíravá politika Frelimo. Na 2. kongresu Renamo v roce 1993, byla probírána témata, která měla strana

prosazovat ve snaze získat dostatek voličů. Kromě tohoto tématu se Renamo dále věnovalo problematice pokračujícího vývoje strany a volby nového předsedy. Tuto pozici s přehledem opět obhájil Dhlakama. Renamo sice vytvářelo efektivní strukturu na pozici elit, avšak na provinciální a okresní úrovni měla strana značné nedostatky, např. nově navržená regionální stranická struktura nebyla v praxi realizována (Manning 2002: 142-144).

Během kampaně se Renamo představovalo jako vítěz předchozího konfliktu, protože Mozambik přivedlo na cestu demokracie, a zároveň tato prohlášení byla neustále doplňována o ujištění, že Renamo se k ozbrojenému konfliktu za žádnou cenu nevrátí. Avšak míra agresivity jednotlivých předvolebních projevů se značně lišila, zatímco v baštách Frelimo (provincie Maputo, Gaza, Inhambane, Cabo Delgado, Niassa a provinčních městech) bylo Frelimo označováno za střední třídu odtrženou od problémů a života obyčejných Mozambičanů (zvláště v oblasti úrovně života), v baštách Renamo (provincie Manica a Sofala) byla zvolena mnohem radikálnější rétorika, která mluvila o vyhoštění představitelů Frelimo ze země. Dhlakama také uspěl u řady obyvatel schopností mluvit na kampani dominantními jazyky dané oblasti (např. jazykem etnika Sena v provincii Sofala), podporou *regulos*, kdy Renamo efektivně využívalo znechucení obyvatelstva z dynamizačních skupin a strana odkazovala na neúctu Frelimo k tradičním strukturám – toto narušení tradičního života bylo např. spojováno s katastrofálními suchy 80. let, které byly označovány za důsledek neúcty Frelimo k tradičním hodnotám (Manning 2002: 145-146). Mezi oběma stranami existoval značný souboj o dvě provincie – Zambézia a Nampula, které se vyznačovaly značnou etnickou různorodostí, historií atnického zvýhodňování a značným vlivem obou stran.

Je potřeba si uvědomit, že skutečná charakteristika Renamo v této době nebyla vůbec jasná. Již dříve jsme zmínili, že Renamo se snažilo symbolizovat vše, čím Frelimo nebylo. Avšak s ústavou 1990, která byla přijata a schválena bez účasti Renamo a která zároveň splnila řadu primárních požadavků Renamo (soutěž více stran, atd.), se strana ocitla náhle bez cíle a zároveň bez zisku za své původní snahy. Jak je vidět kampaň Renamo se tak nesla v negativním duchu osočování vůči politice Frelimo – neúcta vůči tradičním strukturám, korupce, nepotismus, atd. Avšak skutečný program referující k budoucnosti Mozambiku byl v zásadě stejný jako představilo Frelimo (efektivní oddělení zákonodárné, výkonné a soudní moci, ekonomické pobídky pro zahraniční investory, boj proti korupci, atd.). Už z této podobnosti můžeme usuzovat, že volby v roce 1994 mají stejnou charakteristiku jako většina zakládajících voleb – signál rozchodu se starým pořádkem. Kromě negativní kampaně však můžeme nalézt zásadní otázku, ve které se Frelimo a Renamo (a ostatní opoziční strany) rozcházely – princip proporcionality. Zatímco mírová jednání se nesla v duchu proporčního

vyvážení sil a odrazilo se na složení komisí dohlížejících na mírový proces, pak v předvolebním období takovýto princip nenalezneme: Renamo aktivně volalo po vládě národní jednoty a jmenování guvernérů jednotlivých provincií na základě volebního výsledku celonárodních voleb, které by tuto proporcionalitu odrážely; naopak Frelimo zásadně odmítlo přistoupit na vládu národní jednoty, stejně jako jmenování guvernérů. Volby 1994 tak byly spíše prodchnuty tématem rozchodu se starým pořádkem, než skutečnou volbou mezi stranami na základě jejich volebního programu. Tomuto faktu také můžeme přisuzovat vysokou účast ve volbách, která dosáhla až 80%.

Stoupající napětí s blížícími se volbami ústí ve vysokou nervozitu všech aktérů, kteří pod vysokým tlakem zvažují výhody a nevýhody pokračování ve volebním procesu. Pro Dhlakamu byl tento tlak pravděpodobně příliš velký, neboť postupem času působily jeho prohlášení jako stále větší hrozby, stejně jako slovní útoky na Frelimo, které bylo obviňováno z přípravy falšování voleb. Ve vzduchu se vznášelo nebezpečí opakování angolského scénáře. Den před volbami (27. 10. 1994) Dhlakama skutečně oznámil, že se stahuje z voleb (společně s ním se stáhly i další opoziční strany), avšak národní volební komise (CNE) nabádala k pokračování voleb podle předem určeného pořádku a po ujištění představitele ONUMOZ Aldo Ajella, že jakékoliv podvody a manipulace s hlasy by byly jasně odhaleny kontrolory OSN, se Renamo vrátilo zpět do voleb²⁹ (Maning 2002: 150-154).

Výsledky parlamentních i prezidentských voleb dopadly jasně ve prospěch Frelimo a velké zisky zaznamenalo i Frelimo. Třetí strany zaznamenaly pouze malý zisk a nepodařilo se jim překročit 5% hranici. Výjimku tvořila volební koalice Demokratická unie, které se podařilo získat napříč celou zemí 9 mandátů. Výsledky potvrdily, že hlavním a dominantním štěpením je v Mozambiku regionální – výsledky v zásadě kopírovaly regionální rozdělení země.

Prezidentské v Mozambiku 1994-2004 (srovnání), (sestaveno dle EISA³⁰)

%	1994	1999	2004
Frelimo	53,3% (Chissano)	52,3% (Chissano)	61,74% (Guebuza)
Renamo	33,73% (Dhlakama)	47,7% (Dhlakama)	31,74% (Dhlakama)

²⁹ Zde také můžeme upozornit dřívější vystoupení vysokých důstojníků Renamo, kteří nyní sloužili v nově budované armádě, že v případě selhání mírového procesu se odmítají vrátit zpět do válečného stavu a že cítí povinnost hájit zájmy nového státu, nikoliv Renamo.

³⁰ EISA. *Mozambique Election Results*

<http://www.eisa.org.za/WEP/mozelectarchive.htm> (online: 21.8.2009)

Parlamentní volby v Mozambiku 1994-2004 (srovnání), (Fiala 2005: 81)

Provincie	Počty mandátů			Frelimo			Renamo			UD		
	1994	1999	2004	1994	1999	2004	1994	1999	2004	1994	1999	2004
Niassa	11	13	12	7	6	9	4	7	3	0	0	0
Cabo Delgado	22	22	22	15	16	18	6	6	4	1	0	0
Nampula	54	50	50	20	24	27	32	26	23	2	0	0
Zambezia	49	49	48	18	15	19	29	34	29	2	0	0
Tete	15	18	18	5	8	14	9	10	4	1	0	0
Manica	13	15	14	4	5	7	9	10	7	0	0	0
Sofala	21	21	22	3	4	6	18	17	18	0	0	0
Inhambane	18	17	16	13	13	15	3	4	1	2	0	0
Gaza	16	16	17	15	16	17	0	0	0	1	0	0
Maputo - provincie	13	13	13	12	12	12	1	1	1	0	0	0
Maputo - město	18	16	16	17	14	14	1	2	2	0	0	0
Volby zahraničí												
Afrika	0	1	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0
Evropa	0	1	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0
Celkem	250	250	250	129	133	160	112	117	90	9	0	0

Renamo uspořádalo v roce 1995 konferenci v Quelimane, která měla vyřešit nevyřešenou otázku zastoupení strany v provinciích a dalších částech země. Avšak k realizaci žádného z návrhů opět nedošlo a Renamo do dnešní doby vykazuje značné známky centralizace nejvyššího rozhodování v podobě prezidenta. Přestože je nejvyšším orgánem strany kongres, je pořádán značně nepravidelně³¹. Konference sice určila, že zvolení zastupitelé Renamo se musejí vzdát svých funkcí ve straně, avšak ani k tomuto kroku výrazně nedošlo. O vysoké centralizaci strany také vypovídá skutečnost, že jednotliví provincionální představitelé nejsou voleni zezdola na kongresu, ale dosazování shora. Po volbách 1994 získalo Renamo sice silné zastoupení v parlamentu, ale vzhledem k charakteru soutěže vítěz-bere-vše, která byla od začátku prosazována ze strany vlády, nezískala strana žádné zastoupení v administrativních či vládních orgánech země. Renamo tak mohlo k přímé politické aktivitě aktivně využívat pouze parlament, avšak díky dominanci Frelimo, neexistovaly pro žádnou ze stran pobídky pro vzájemnou spolupráci. Význam parlamentu byl pro Renamo nízký a mohlo jej využívat prakticky pouze k upozorňování na svůj nesouhlas s politikou Frelimo. Daleko

³¹ Skutečnou strukturu Renamo se pokusila sestavit Manning (1998) – viz příloha č. 4.

významnější arénou byla mezinárodní scéna, kdy Renamo aktivně vystupovalo jako soudece hodnotící proces naplňování politiky Frelimo (Manning: 155-161).

8.2. Volby 1999

Než se budeme věnovat všeobecným volbám z roku 1999 je potřeba zmínit několik důležitých událostí z roku 1998 – ústavní reformu a první komunální volby.

Přijetí GPA předznamenalo do budoucna ústavní reformu, která byla jednou ze záruk pro Renamo. Poměrně zajímavou epizodou v Mozambické historii tak byla snaha o úpravu prezidentského systému. Od ústavy z roku 1990 fungoval Mozambik v logice prezidentského systému. Avšak nevyhnutelnost ústavní reformy počítala s tím, že dojde k faktickému zavedení poloprezidentského systému a pozice premiéra, která existuje v praxi od roku 1986, získá na významu v rámci celého systému. Přestože v roce 1998 byly připraveny návrhy k projednání takovéto úpravy, které by zvláště posílily nárůst role Renamo (resp. opozičních stran) a její vyvažovací role, byla tato změna zablokována právě Renamo. Strana k tomuto kroku patrně přistoupila ve vidině vítězství v blížících se prezidentských volbách a zavedení poloprezidentského systému by bylo vnímáno jako zbytečné oslabení nově získané pozice.³²

Komunální volby měly zavést kýženou volenou samosprávu i na nižších složek země (měst provincií a okresů), avšak zásadní neshody o to, zda volby uvést celoplošně, nebo pouze na některých administrativních úrovních,³³ vyústily ve značnou nespokojenost Renamo a řady opozičních stran, které se takovýchto voleb odmítly účastnit a naopak aktivně agitovaly pro neúčasti ve volbách. Skutečná volební účast se ukázala být katastrofálně nízká (15%) a bojkot voleb vyústil v jasné vítězství Frelimo. Vznikaly tak obavy nad blížícími se celonárodními a prezidentskými volbami. Další výtky putovaly na adresu organizace těchto voleb. Zatímco v roce 1994 byla CNE složena na základě proporční logiky, složení CNE před komunálními volbami záviselo pouze na vládě, resp. na Frelimo. Hlavní námitky byly směřovány na špatnou spolupráci s CNE, zmatky při registraci voličů a sčítání hlasů. Stejně jako v předchozích volbách, CNE nebrala ohledy na pozice opozičních stran – pokračování procesu tak bylo daleko důležitější než konsensus mezi aktéry (Manning 2002: 190-192).

Na poslední chvíli byl přijat zákon, který upravoval složení CNE zpět k roku 1994 a byl opět obnoven princip proporcnosti. Avšak oproti volbám 1994 chyběl výraznější zájem

³² Pro konkrétní analýzu této snahy o zavedení poloprezidentského systému viz. Manning (2007).

³³ V praxi bylo zavedeno šalamounské řešení, kdy existují volby do provinciálních zastupitelstev, nicméně guvernéra jmenuje prezident země dle vlastní úvahy.

mezinárodní scény a tak volby 1999 můžeme skutečně vnímat jako první volby, které byly organizovány Mozambikem samostatně. Již dříve naznačená skutečnost, že Renamo a opoziční strany zastávají stejný postoj namířený proti Frelimo vyústil ve snahu vytvořit rozsáhlou volební koalici s ostatními politickými stranami pod názvem Renamo-UE (*Resistência Nacional Moçambicana-União Eleitoral*). Představy o nízké účasti při volbách 1999 se nevyplnily, naopak více jak 60% účast byla pozitivním faktorem. Volební zisky obou stran byly více méně stejné jako v předchozích volbách a opět potvrdily jasné vítězství Frelimo. Žádná ze třetích stran se parlamentu neprobojovala. Naopak prezidentské volby se vyznačovaly daleko větší těsností. Těsné vítězství Joaquina Chissana spojené s řadou technických nejasností a problémů vyústil v odmítnutí výsledků prezidentských voleb ze strany Renamo. Následná stížnost u Nejvyššího soudu však byla zamítnuta a Renamo aktivně bojkotovalo svou účast v parlamentu (Manning 2002: 192-197).

8.3. Volby 2004

Pokud volby 1999 byly pronásledovány řadou technický nejasností, které je těžké odlišit od volební manipulace, pak volby 2004 se nesly ve stejném duchu, avšak tentokrát si vynesly kritiku i zahraniční pozorovatelů.³⁴ Samotným parlamentním volbám opět předcházely volby komunální, které se nesly v podobném duchu jako v roce 1998, avšak s tím rozdílem, že nebyly bojkotovány ostatními stranami. Jelikož však není přímo vyjasněná kompetence těchto úřadů a důležitost komunálních voleb není reprodukována obyvatelstvu, vyznačovaly se komunální volby opět nižší volební účastí (Serpa 2003). V otázce místní samosprávy pokročilo Frelimo vstříc tradičním autoritám, když byl přijat dekret 15/2000, který navracel jejich statut do pozice státem delegovaných zástupců a opět je ukotvoval ve struktuře státu po 25 letech vyloučení z jakéhokoliv podílení na moci (Buur-Kyed 2006).

Pokud nebylo možné vyvozovat předčasné závěry o volbách 1999 na základě předcházejících voleb komunálních, ocitáme se v případě voleb 2004 v podobné situaci: samotná volební účast byla relativně vysoká (40%), avšak mnohem nižší než v předcházejících letech. To můžeme přisuzovat znechucení obyvatelstva nad politikou a fungováním státu, které

³⁴ Pro konkrétní zprávy ohledně průběhu voleb viz European Union Election Observation Mission (2005). Republic of Mozambique: Presidential and Parliamentary Elections, 1-2 December 2004 http://www.kas.de/upload/auslandshomepages/election-moza_final-report.pdf (online: 11.8.2009); The Carter Center (2005). Observing the 2004 Mozambique Elections <http://www.cartercenter.org/documents/2218.pdf> (online: 11.8.2009); HANLON, Joe, FOX, Sean (2006). *Identifying Fraud in Democratic Elections: A Case Study of the 2004 Presidential Elections in Mozambique*. London: Crisis States Research Centre.

se vyznačuje rozsáhlou sociální nerovností a zvláště vysokou mírou korupce.³⁵ Voliči se neuchýlili k podpoře třetích stran, naopak zvolili metodu neúčasti. Naopak Frelimo a Renamo potvrdili, že stále disponují disciplinovaným voličstvem, které je jim schopné zajistit vítězství. Vítězství Frelimo bylo v tomto případě naprosto jednoznačné v případě prezidentských i parlamentních voleb. Významný volební zisk Frelimo a velkou ztrátu Renamo můžeme přisuzovat i dalším faktorům: nedostatečná institucionalizace Renamo, které ani po 15 letech své existence nemá jasné kontury a díky své izolaci se nemůže prokázat žádnými výsledky (Ruigrok 2005).

³⁵ Zde je vhodné odkázat na atentát spáchaný na mozambického novináře Carlose Cardosa a rozsáhlý korupční skandál, do kterého byl zapletený i syn prezidenta Chissana; viz. HANLON, Joseph (2002). *Are Donors to Mozambique Promoting Corruption?* London: Crisis States Research Centre.

Závěr

Mozambik bezesporu urazil dlouhou cestu. Autoritářský režim se dokázal adaptovat na katastrofální situaci v zemi a iniciovat přechod k demokracii. Otázkou však zůstává do jaké kategorie přechodů k demokracii tedy můžeme Mozambik zařadit. V první části práce byly zmíněny možnosti přechodu – *přechod zhroucením režimu, přechod sebevytvořením nebo státním se* a pak doporučený *sjednaný přechod*. Pokud však přeneseme tyto kategorie do prostředí občanské války, zůstanou nám pouze jejich obrysy. Jinými slovy, v případě občanské války se nám nabízejí tři možnosti – porážka vlády, porážka opozice a mírová cesta. Zatímco v prvních dvou případech je podobnost s výše zmíněnými kategoriemi sporná, mírová cesta se do určité míry přibližuje *sjednanému přechodu*. Mozambický přechod k demokracii, který je po celý čas organizován elitami, se po většinu času vyznačuje charakteristikami vlastními tomuto typu přechodu: obdobím liberalizace, které bylo charakteristické rychlými změnami v mozambické společnosti (ústavní a ekonomické reformy), bylo provázeno vytvářením záruk mezi pragmatiky a hardliners uvnitř Frelimo. Naopak uvnitř Renamo nedošlo k podobnému vytváření záruk – organizace byla po celou dobu pod přímým rozhodováním Afonsa Dhlakamy a proces vytváření politické reprezentace (jako nezbytného kroku vedoucího k mírovému procesu) byl iniciován právě jím. Období demokratizace nám v tomto případě představují mírová jednání z Říma, která připustila jednotlivé aktéry do procesu, ale také období naplňování těchto dohod, zvláště pak Konference o volebním zákoně, která do diskuze zapojila všechny politické strany.

Podíváme-li se na problematiku skrze prizma Dankwarta Rustowa, pak Mozambik můžeme úspěšně zařadit i do jeho modelu vzniku demokracie. Základní podmínka je splněna, neboť obě dvě strany sdílely ideu národní jednoty. Protichůdná stanoviska obou stran vedla k vytvoření zákopové situace, která vedla k nezbytnosti uzavření vzájemné dohody. Vytváření ústupků a vzájemných záruk (např. příslib ústavní reformy) během mírových jednání korunovaly *rozhodující fázi* procesu. Otazníky však vyvolává *uvykající fáze* – uplatňování konsensuálního řešení sporů není v mozambické společnosti uplatňováno, naopak je posilována majoritní logika, která činnost opozice značně omezuje.

Můžeme tedy v případě Mozambiku mluvit o přechodu k „demokracii“? Zemi rozhodně nemůžeme hodnotit jako demokratickou pouze na základě úspěšného demokratického procesu. Za rozhodující můžeme považovat právě vývoj po tomto období, tedy období konsolidace, období po prvních demokratických volbách. Mozambik zajisté splňuje charakteristiky

polyarchie – extenzivní soutěž mezi politickými stranami, existenci širokých politických svobod a inkluзивitu. Avšak poslední bod však můžeme brát trochu s rezervou – opozice je sice připuštěna k politické soutěži a má přístup médiím, avšak převládající majoritní logika systému ji vytlačuje do izolace. Z hlediska Weinerova vymezení nám zůstává poslední podmínka: odstoupení vlád po prohraných volbách. Toto můžeme ponechat jako otázku do budoucna, neboť v Mozambiku doposud nedošlo k vystřídání vládnoucích stran.³⁶

Jako jeden z ukazatelů konsolidace můžeme sledovat míru instutucionalizace stranického systému. Stranický systém je považován za institucionalizovaný pokud existuje stabilita mezi politickými stranami (strany se překotně nemění a reprezentované hodnoty zůstávají relativně stejné, stejně jako chování stran). Změna je samozřejmě možná, ale pohybuje se v určitých limitech. Jako ukazatele jsou tak považovány: stabilita v mezistranické soutěži, strany mají hlubší kořeny ve společnosti, strany jsou uznávány jako legitimní instituce politické soutěže a disponují určitou mírou vnitřní organizace (Carbone 2003b). V tomto ohledu můžeme považovat stranický systém Mozambiku za institucionalizovaný, neboť zde existuje stabilní soutěž mezi dvěma stranami, které odvozují svou identitu na základě historické existence a které se účastní pravidelných všeobecných voleb. Zatímco v případě Frelimo nemůžeme pochybovat o propracované vnitřní organizaci, která je dozajista pozůstatkem minulosti, nejasná vnitřní struktura Renamo ukazuje, že zemi chybí kvalifikovaná opozice. Z tohoto hlediska můžeme mluvit o relativní institucionalizaci mozambického stranického systému.

Tento stav můžeme přisuzovat do určité míry také společenskému štěpení, kdy je dominantním regionální štěpení, které je důsledkem občanské války. Toto štěpení je pak doplňováno dvěma slabšími štěpeními: město-venkov (kdy je městské obyvatelstvo nakloněno Frelimo) a Frelimo-opozice (Fiala 2005). Etnické či náboženské štěpení nehraje velkou roli.³⁷ Přestože je volební systém poměrný, díky absenci více hlubších štěpení produkuje prakticky většinové výsledky. Ty jsou sice produktem proporčních výsledků, ale v otázce zodpovědnosti voličům musíme být skeptičtí, neboť velké strany se cítí vázány bojovat o hlasy a přízeň voličů pouze v období parlamentních a prezidentských voleb. Také otázka akceschopnosti je i navzdory jednobarevným stabilním vládám limitována na omezené finanční prostředky státu.

³⁶ Avšak vzhledem k izolaci opozice od státních pozic, prakticky neexistující vnitřní organizace a dominantnímu vedení Afonse Dhlakamy je velmi nepravděpodobné, že Renamo bude stále vnímáno jako důstojná alternativa (Carbone 2003a) technokratické a pragmatické vlády Frelimo.

³⁷ Stejně jako nehrálo velkou roli v období autoritářské vlády. Toto vyniká zvláště ve srovnání s Angolou, kdy jednotlivé politické strany reprezentovaly dominantní etnické skupiny. Takováto skutečnost nikdy nebyla problémem Mozambiku.

Další charakteristiku, kterou je nutné zmínit, je vysoká polarizace mezi oběma velkými politickými stranami, která prakticky zamezuje mezistranickým vztahům, ale zvyšuje stranickou věrnost. Mozambik víceméně zapadá do trendu ostatních afrických zemí, které zažívají dlouhotrvající dominanci jedné strany, nejčastěji té, která vyhrála zakládající volby. Opozice v nich bývá značně fragmentovaná (tento fakt se však není případem Mozambiku), neorganizovaná, s malým, nebo žádným přístupem ke státním funkcím. Mezi vládnoucí stranou a opozicí neexistují prakticky žádné významné ideologické rozdíly (Van de Walle 2003).

Mozambik rozhodně nemůžeme zařadit mezi nedemokratické země, zároveň jej však odděluje od konsolidovaných demokracií ještě několik kroků.³⁸ Z hlediska kategorizace dle Diamonda by pak zapadal mezi některý ze stupňů blížících se demokracii. Na případě Mozambiku tak můžeme vidět, že relativně kvalitně je možné zvládnout i přechod k demokracii i v Subsaharské Africe, avšak období konsolidace, které bezprostředně navazuje, by mělo dále zhodnocovat závěry takového vývoje, zvláště kooperaci a konsensuální řešení problémů (slovy Rustowa: „prosazovat demokratický ethos do všech dalších sporů“). To už se nezdá být případem Mozambiku – Brazão Mazula rozdělil vývoj Mozambiku na jeho cestě v 90. letech takto: období *demokratizace* (1990-1994) bylo provázeno kohabitací a ustavováním demokratické soutěže, období *repatriimonializace* (1994-1998) se vyznačovalo zvyšující se centralizací a koncentrací moci v rukách Frelimo, avšak vzrůstající nespokojenost opozice vedla k období *destabilizace* (militarizace politiky), které však nemá předpoklady k odstartování nové vlny občanské války (Serpa 2003).

³⁸ Zvláště tristní je otázka, zda by vládní strana dokázala odstoupit od moci i v případě prohraných voleb. Absence kvalifikované opozice však otestování této podmínky znemožňuje a do budoucna tak může vyvolávat napjaté situace.

Zdroje

Literatura

BOWEN, Merle L. (2000). *The State Against the Peasantry: Rural Struggles in Colonial and Postcolonial Mozambique*. Charlottesville: University of Virginia.

CABRITA, João M. (2001). *Mozambique: The Torturous Road to Democracy*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

DIAMOND, Larry, LINZ, Juan J., LIPSET, Seymour Martin (eds.) (1995). *Politics in Developing Countries: Comparing Experiences with Democracy*. Boulder: Lynne Rienner.

DVOŘÁKOVÁ, Vladimíra, KUNC, Jiří (1994). *O přechodech k demokracii*. Praha: Sociologické nakladatelství.

GEDLU, Mesfin (1998). *Subsaharská Afrika: problémy demokracie, nacionalismu a mezinárodních vztahů*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů.

HUME, Cameron R. (1994). *Ending Mozambique's War: The Role of Mediation and Good Offices*. Washington: United States Institute of Peace

HUNTINGTON, Samuel P., MOORE, Clement H. (eds.) (1970). *Authoritarian Politics in Modern Society: The Dynamics of Established One-party Systems*. New York: Basic Books.

KLÍMA, Jan (2001). *Poslední koloniální válka*. Praha: Libri

KLÍMA, Jan (2007). *Mosambik*. Praha: Libri

LINZ, Juan J. (2000). *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder: Lynne Rienner.

MANNING, Carrie L. (2002). *The Politics of Peace in Mozambique: Post-Conflict Democratization, 1992-2000*. Westport: Praeger Publishers.

REYNOLDS, Andrew (2004). *Electoral Systems and Democratization in Southern Africa*. Oxford: Oxford University Press.

SARTORI, Giovanni (2001). *Srovnávací ústavní inženýrství: zkoumání struktur, podnětů a výsledků*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Kratší statě a články

ALDEN, Chris (1995). 'The UN and the Resolution of Conflict in Mozambique' In: *The Journal of Modern African Studies*. Vol. 33, No. 1. str. 103-128.

DE BRAGANCA, Aquino, DEPELCHIN, Jacques (1986). 'From Idealization of Frelimo to the Understanding of the Recent History of Mozambique' In: *African Journal of Political Economy*. Vol. 1, No. 1. str. 162-180.

BRATTON, Michael, VAN DE WALLE, Nicolas (1994). 'Neopatrimonial Regimes and Political Transitions in Africa' In: *World Politics*, Vol. 46, No. 4. str. 453-489.

BUUR, Lars, KYED, Helene Maria (2006). *State Recognition of Traditional Authority in Mozambique: The Legible Space Between State and Community*. Copenhagen: Danish Institute for International Studies.

CARBONE, Giovanni M. (2003a). *Emerging pluralist politics in Mozambique: The Frelimo-Renamo party system*. London: Development Reserch Centre, London School of Economics.

CARBONE, Giovanni M. (2003b). *Developing Multi-Party Politics: Stability and Change in Ghana and Mozambique*. London: Crisis States Research Centre.

DIAMOND, Larry (1988). 'Introduction: Roots of Failure, Seeds of Hope' In: DIAMOND, Larry, LINZ, Juan J., LIPSET, Seymour Martin (eds.). *Democracy in developing countries. Vol. 2: Africa*. Boulder: Lynne Rienner. str. 1-32.

FIALA, Vlastimil (2005). 'Politické strany a stranický systém v lusofonní Africe (na příkladu Mosambiku v letech 1960-2004)' In: JOÃO, Mário Caetano, JELÍNEK, Petr, KNITL, Aleš (eds.). *Lusofonní Afrika 1975 – 2005 África lusófona*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů. str. 65-89.

FIALA, Vlastimil (2006). 'Typologie afrických nedemokratických systémů' In: NĚMEC, Jan, ŠŮSTKOVÁ, Markéta (eds.). *3. kongres českých politologů Olomouc 8.-10.9.2006*. Praha: Česká společnost pro politické vědy. str. 76-101.

HENRIKSEN, Thomas H. (1978). 'Marxism and Mozambique' In: *African Affairs*. Vol. 77, No. 309. str. 441-462.

HOROWITZ, Donald L. (2003). 'Electoral Systems: A Primer for Decision Makers' In: *Journal of Democracy*, Vol. 14, No. 4. str. 115-127.

JACKSON, Robert H., ROSBERG, Carl G. (1984). 'Personal Rule: Theory and Practice in Africa' In: *Comparative Politics*. Vol. 16, No. 4. str. 421-442.

JELÍNEK, Petr (2006). 'Ozbrojený konflikt v Mozambiku a jeho dopad na státní správu' In: JOÃO, Mário Caetano, JELÍNEK, Petr, KNITL, Aleš (eds.). *Lusofonní Afrika 1975 – 2005 África lusófona*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů. str. 91-106.

- LINDEMANN, Stefan (2008). *Do Inclusive Elite Bargains Matter? A Research Framework for Understanding The Causes of Civil War in Sub-Saharan Africa*. London: Crisis States Research Center.
- MALACHE, Adriano, MACARINGUE, Paulino, COELHO, João-Paulo Borges (2005). 'Profound transformations and regional conflagrations: The history of Mozambique's armed forces 1975-2005' In: RUIPIYA, Martin (ed.). *Evolutions & Revolutions: A Contemporary History of Militaries in Southern Africa*. Pretoria: Institute for Security Studies. str. 155-197.
- MANNING, Carrie L. (1998). 'Constructing Opposition in Mozambique: Renamo as a Political Party' In: *Journal of Southern African Studies*. Vol. 24, No. 1. Special Issue on Mozambique. str. 161-189.
- MANNING, Carrie L. (2007). 'Semi-presidentialism and the Preservation of Ambiguity in Post-war Mozambique' In: ELGIE, Robert, MOESTRUP, Sophia (eds.). *Semi-presidentialism Outside the Europe: A Comparative Study*. London: Routledge. str. 121-136.
- MAZULA, Brazão (2004). 'Mozambique: The Challenge of Democratization' In: GYIMAH-BOADI, E. (ed.). *Democratic Reform in Africa: The Quality of Progress*. Boulder: Lynne Rienner.
- MILLER, Joseph C. (1975). 'The Politics of Decolonization in Portuguese Africa' In: *African Affairs*. Vol. 74, No. 295. str. 135-147
- MORGAN, Glenda (1990). 'Violence in Mozambique: Towards an Understanding of Renamo' In: *The Journal of Modern African Studies*. Vol. 28., No. 4. str. 603-619.
- RUSTOW, Dankwart A. (1970). 'Transition to Democracy: Towards a Dynamic Model' In: *Comparative Politics*. Vol. 2, No. 3. str. 337-363.
- SCOTT, Catherine V. (1988). 'Socialism and the 'Soft State' in Africa: An Analysis of Angola and Mozambique' In: *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 26, No. 1. str. 23-36.
- SIMPSON, Mark (1993). 'Foreign and Domestic Factors in the Transformation of Frelimo' In: *The Journal of Modern African Studies*. str. 309-337.
- STORY, Jonathan (1976). 'Portugal's Revolution of Carnations: Patterns of Change and Continuity' In: *International Affairs*. Vol. 52, No. 3. str. 417-433.
- SUMICH, Jason, HONWANA, João (2007). *Strong Party, Weak State? Frelimo and State Survival Through the Mozambican Civil War: An Analytical Narrative on State-Making*. London: Crisis States Research Centre.
- VAN DE WALLE, Nicolas (2003). 'Presidentialism and Clientelism in Africa's Emerging Party Systems' In: *The Journal of Modern African Studies*. Vol. 41, No. 2. str. 297-321.
- WEINER, Myron (1987). 'Empirical Democratic Theory' In: WEINER, Myron, ÖZBUDUN, Ergun (eds.). *Competitive Elections in Developing Countries*. Durham: Duke University Press. str. 3-34.

YOUNG, Tom (1988). 'The Politics of Development in Angola and Mozambique' In: *African Affairs*. Vol. 87, No. 347. str. 165-184.

Prameny

SERPA, Eduardo (2003). Situation Report – Up-Coming Local Elections in Mozambique: Context, Meaning and Relevance. Pretoria: Institute for Security Studies.
<http://www.iss.co.za/AF/current/moznov03.pdf> (online: 22.6.2009)

RUIGROK, Inge (2005). Situation Report – Mozambique's 2004 General Elections. Pretoria: Institute for Security Studies.
<http://www.issafrica.org/pubs/ASR/14No1/ruigrok.pdf> (online: 22.6.2009)

PŘÍLOHA Č. 1.

Typy afrických režimů vč. příkladů (Bratton – van de Walle 1994: 471, 473).

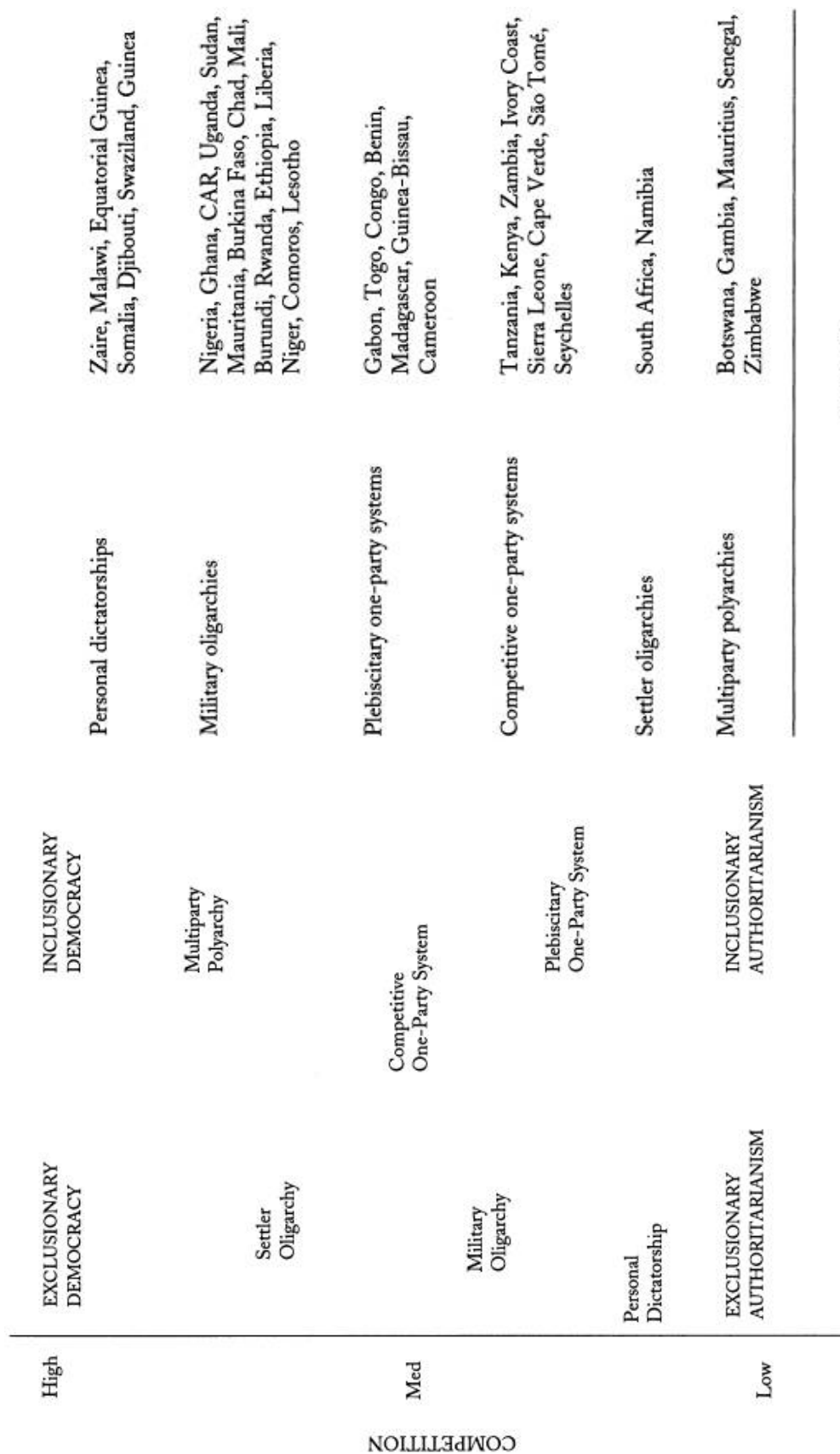

FIGURE 1
REGIME VARIANTS IN AFRICA

FIGURE 2
AFRICAN COUNTRIES BY REGIME VARIANT
(IN 1989)

PŘÍLOHA Č. 2.

Civilní administrativní struktura Renamo (Manning 1998: 164).

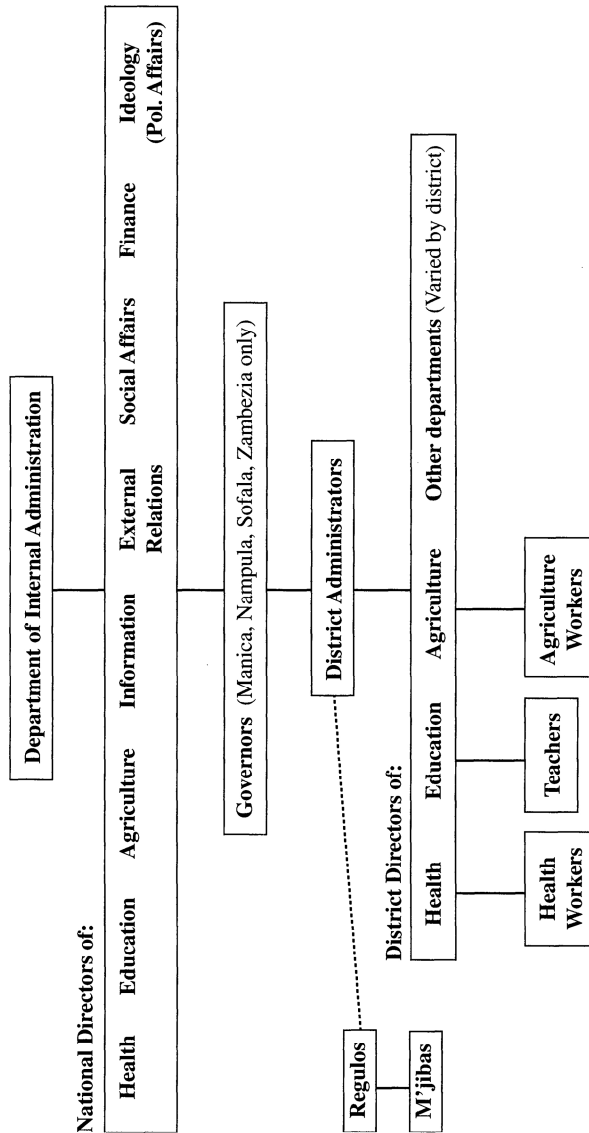

Figure 1. Renamo civilian administration. This chart is drawn from discussions with Renamo officials at each of these levels, and reflects their own understanding of how the system functioned. Ambiguities in the chart reflect ambiguities in practice. 'Official' organigrams produced by Renamo are not readily available or do not exist.

PŘÍLOHA Č. 3.

Komise v mozambickém mírovém procesu a jejich složení (Manning 2002: 165).

Table 2.1
Peace Commissions

Commission Dates of Operation	Composition	Tasks
Ceasefire Commission (CCF) 11/92-10/94	Chaired by UN SRSG. GOM, Renamo, major donors, and foreign military observers	Monitor ceasefire, demobilization, and disarmament
Supervision and Control Commission (SCS) 11/92-12/94	Chaired by UN SRSG. GOM, Renamo, major donors,* OAU	Overall supervision of the peace process
Reintegration Commission (CORE) 11/92-10/94	Chaired by UN SRSG. GOM, Renamo, major donors	Plan and oversee social integration of demobilized troops
Joint Commission for the Formation of the Mozambican Defense Forces (CCFADM) 7/93-10/94	GOM, Renamo, donors**	Oversee creation of unified armed forces
National Elections Commission (CNE) 2/94-10/94	GOM, Frelimo, Renamo, other political parties	Oversee electoral process
National Commission on Territorial Administration (CNAT) 6/94-10/94	GOM, Renamo	Oversee reintegration of Renamo-controlled territory
National Commission for Police Affairs (COMPOL) 6/94-10/94	GOM, Renamo	Monitor Mozambican police activities
National Information Commission (COMINFO) 6/94-10/94	GOM, Renamo	Monitor activities of security forces

*Ambassadors of major donor countries, including the U.S., U.K., France, Germany, Italy, and Portugal.

**France, Portugal, U.K.

and bring former rebel territory under effective state authority). Table 2.1 summarizes the commissions, their effective dates of operation, and their composition.

PŘÍLOHA Č. 4.

Politická struktura Renamo (Manning 1998: 165).

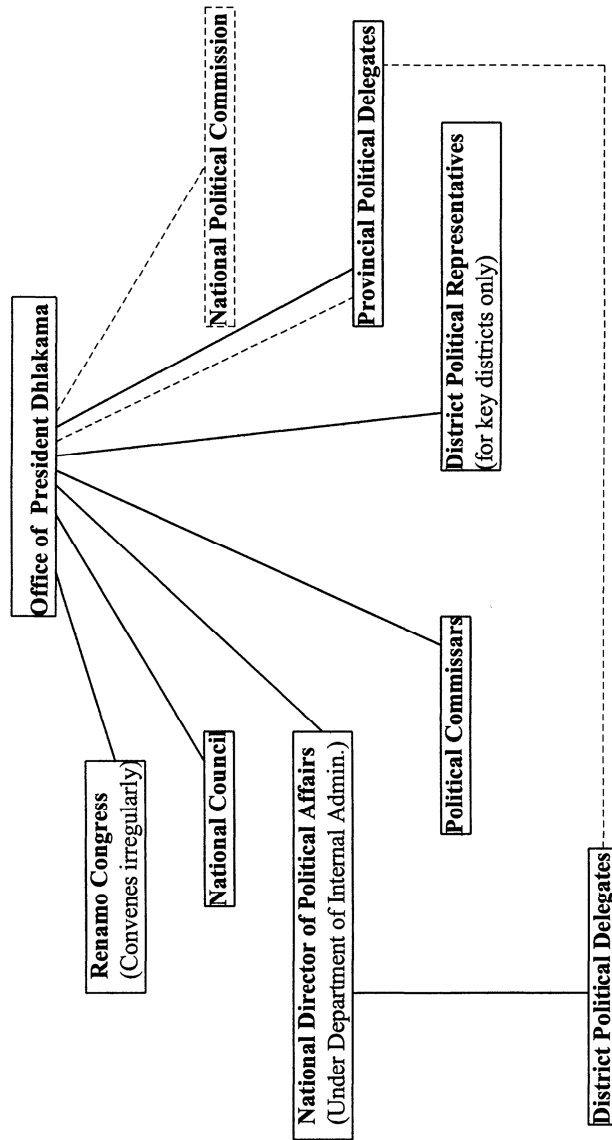

Figure 2. Renamo political hierarchy.

This chart is drawn from discussions with Renamo officials at each of these levels. Ambiguities in lines of command as drawn here reflect ambiguity in practice. The chart reflects the officials' own understanding of Renamo's political hierarchy, and so is not necessarily consistent with Renamo's official 'Program and Statutes'. For example, the National Political Commission does not appear in the 'Program and Statutes'. Although the Congress is officially the supreme decision-making organ, in practice Congresses are held irregularly, and all decisions issue from or are approved by Dhlakama's office. Dashed boxes and lines indicate entities and/or relationships which emerged after 1992.